

319.376

6

5. évf.
1996.
2. szám

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE A HAZAI ÉS KÜLFÖLDI IRODALOMBÓL

KISEBBSÉGGUTATÁS

Szemle a hazai és külföldi irodalomból

5. évfolyam 1996. 2. szám

Tiszteletbeli főszerkesztő:
Niederhauser Emil

Főszerkesztő:
Cholnoky Győző

Grafikai tervező:
Szabó János

Felelős kiadó:
Juhász Jenő

az Országos Idegennyelvű
Könyvtár főigazgatója

Szerkesztőség:
Budapest, Molnár u. 11. Pf. 244
1368 Telefon: 118-3188

Megjelenik negyedévenként.
Éves előfizetési ár:
1200 Ft (ÁFA-val), külföldön: 24\$
Előfizethető:

az Országos Idegennyelvű
Könyvtár
MNB 10032000-01427666
számláján

Terjeszti a szerkesztőség
A lap egyes számai 300 Ft-os
áron megvásárolhatók az
Országos Idegennyelvű
Könyvtárban, a Könyvtárellátó
Vállalat Kódex könyvtárházában
(Bp. V., Honvéd u. 5.), az
Osiris kisebbségi könyvesboltjában
(Bp. V., Veress Pálné u. 4-6.) és
a PÜSKI Könyvesházban
(Budapest I., Krisztina krt. 26.)

HU ISSN-1215-2684

Nyomdai előkészítés:
AbiPrint Bt.

Nyomás és kötés:
Vörösmarty Nyomda Rt.
Felelős vezető:

Papp Károly elnök-igazgató

E szám megjelenését
a Soros Alapítvány,
a József Attila Alapítvány,
a „Magyarországi nemzeti
és etnikai kisebbségekért”
Közalapítvány, valamint
a Művelődési és Közoktatási
Minisztérium támogatja.

TARTALOM

A millicentenárium elé (Cholnoky Győző) ...	117
Nemzeti tudat. Nemzeti és etnikai folyamatok	
Az állampolgárság értelmezése (Kratochwill, F.)	125
A multikulturalizmus és a kisebbségi integráció lehetőségei (Vertovec, S.)	127
Etnikai nacionalizmus, etnikai konfliktusok: elméleti megközelítések (Rösel, J.; Scheffler, Th.; Gabanyi, A.U.)	130
A nacionalizmus és a nyílt társadalom (Bátorová, M.)	134
Az erdélyi magyarok identitástudatának zavarai (Balázs Sándor)	135
Románia népességének alakulása 1930 és 1992 között (Bereczki András)	138
Cs. Gyimesi Éva az erdélyi magyar értelmiségről	141
A kisebbségek helyzete Burgenlandban (Holzer, W. – Münz, R.)	144
Nemiség, erőszak és nemzeti mítoszok a délszláv háborúban (Sofos, S. A.)	147
Nacionalizmus és vidéki elmaradottság Szerbiában (Ramet, S. P.)	149
Háború és konfliktusrendezés Boszniában és Libanonban – kísérlet egy strukturális összehason- lításra (Calic, M. – J. – Perthes, V.)	152
Lengyelországi németek (Eichenberger, C.) ...	154
Orosz sztereotípiák a lengyelek és Lengyelország megítélésében (Barcewicz, W.; Miller, A.; Portnikow, W.; Woronkow, W.)	156
Nemzeti és nemzetiségi irodalmak	
A szlovákiai magyar líra újabb nemzedékei 1970-1988 (Zalabai Zsigmond)	160
A modern szlovák újságírás kezdetei (Chmelár, E.)	163
Diktátor volt-e Štur a szlovák irodalomban? (Kraus, C.)	164
Osztrák megemlékezés egy bukovinai költőről, Alfred Gongról (Herrmann, J.)	165
Kisebbségek nyelvhasználatá	
Kolon község nyelvhasználatának mai változásai és változatai (Sándor Anna)	168
A nyelvtanítás hatékonysága az általános iskolában (Horváth Mátyas)	171

A millicentenárium elé

Friedrich Kratochwill Az állampolgárság értelmezése című, e számban szemlézett tanulmányában fejti ki David Hume-re egyetértőleg hivatkozva: az „emberiség szeretete” nem elégséges indíték a cselekvéshez, mert nem ébreszt érzelmeket. Képzeletünknek konkrét személyre van szüksége ahhoz, hogy rokonszenvet érezhessünk. Ez a szimpátia vezet el a *közérdek* fogalmához, ami szó szerint (inter+esse) nem más, mint a köztünk lévő valami. Ez pedig nem egyszerűen az egyéni érdekek eredője, több annál: a történelmi fejlődés terméke, végeredménye.

Nil novum sub sole. A honalapítás 1100-dik évfordulója okán az iménti gondolatmenet legfőképpen Széchenyi István nemzetcsinosítást szolgáló eszméire emlékezteti a szerkesztőt. Illő ezért, hogy a magyarországi nemzeti és nemzetiségi kérdésről szóló rövid áttekintését belőle kiindulva, rá hivatkozva kezdje el.

Ahogy Széchenyi látta...

Viszonylag széles körben ismertek Széchenyi gondolatai a nemzeti-ségi kérdésről, keresztény erkölcsi alapokon álló, emancipációt hirdető eszméiről. Ezen közben viszont manapság kevés figyelmet kap a gondolatkör fundamentuma, nevezetesen az az igény, hogy Magyarország végre „saját tengelye körül forogjon”, aminek előfeltétele és éltető eleme a magyar nyelv és kultúra ápolása. Az 1835-ben megjelent Hunnia című művében olvasható: „Magyarország lakosa sok nyelvű, sok vallású. *Tűrödelem tűrödelmet szül.* Ezért... a Fejedelem nem tehet jobbat,... mint egy vallást sem pártolni más vallás elnyomására, helyesszínűnek (plausible) látszik azon tűrödelem is, melynél fogva az Austriai birodalom különféle népeinek nyelvei és sajtósági ... háborítlanul meghagyassanak. Elérhető ezért, ha nem-magyar különösen nem kedveli a magyar szót, s annak a többi felett elsőseget engedni nem akar. *De hogy Magyar szegzi magát magyar szó ellen, olyasrul... emberek közt példa még nem volt.*” (Kiemelés a szerk-től.)

Széchenyi persze nem nemzeti bezárkózást kíván, hanem olyan fejlődést, amely megőrzi a csak ránk jellemző sajátosságokat: „Mert már régóta csinosulásnak indultunk, egykori ázsiai ... eredetiségünk színét már régóta elhagytuk, ... új divatink elfogadása közt pedig... nem vettük észre, hogy csinosulásunk eredetiségünknek... halálos megsértésével munkálódik”. Elismeri a fejlődésben a latinitás szerepét („a latán csinosodás kiemelt egykori durvaságunkból”), s azt is, hogy a középkori nemzetépítést szolgáló tudományok művelése kizárólag a latin nyelv által történhetett meg. Ám fölteszi a kérdést: „...vajjon használ-e a dajka, ha időn túl örök gyermekségben tartja a csecsemőt(?)”. Válasza nyilvánvaló nem. Ugyanakkor a latin egyházi hegemoniáját sem tartja kívánatosnak: „... az

idő haladtával...ránk száradt a latán nyelv, a vele egykorú keresztény vallásnak egyszerű tanításai viszont... tőlünk lassan megint elszálltak”. Szigorú láttelele: „Nem a Török járma alacsonyítá le nemzetiségünk természetét,... sok basa magyarul szólt; nem német sülyeszté latánba a magyart,... de a magyar maga taszítá le anyanyelvét a selejtesség közé... Le is esett az az előszobák s istállók falai, a kunyhókba és a szántóvető körei közé...”.

A magyar nyelv Széchenyinél „legszentebb szabadságunk”. „Magunkat kiképezni lehető legnagyobb nemzeti erőre... csak nyelvünk hivatásosítása (által) lehetséges, mert míg tökéletesen nem értjük egymást” a közjó szolgálata is ábránd marad csupán.

A nyelvi kérdésen túlmutató summázata végül: „Búcsút kell vennünk minden minket múlhatatlanul gyengítő divergentiáktól, zablázni s fékezni tudunk nyers szenvedelmink félrecsapongásit... És minden törekedésinknek abban szükséges egybeforrniok, »Magunkat kiképezni lehető legnagyobb nemzeti erőre«; mert csak az erős szabad,... csak az erősnek szánakozása és pártvevése hatékony. Mi Magyarok pedig a szabadság kincsével bírunk, és ... kötelességünk... minden móddal védeni... (és) élni ... egyedüli változhatlan jogunkkal: »Semmi rólunk nálunk nélkül«”. Nemzeti erőre viszont nemzeti nyelv nélkül nem emelkedhetünk, s kiket „a honi iskolák maszлага, és a honi előítéletek mirigye” a „természeti ítélő erőtől nem fosztottak még meg,... (mi) keblünkben is érzünk valami meg nem szűnő *meleget*”. S ez nem más, mint a mai szerző, Kratochwill által sugallt üzenet. Széchenyinél azonban a nyelv, a kultúra és az érzelmek által táplált nemzeti kohézió kívánalma sorosan egybeforr a modernizáció elvárásaival. Engedtessek meg a szubjektív megjegyzés: ennél korszerűbb gondolatot ma sem kívánhatunk.

Szekfű Gyulával szólva...

A magyar történelem a velünk együtt élő nem magyar népek történelme is. A trianoni döntés történelmünk újragondolására készítette a két világháború közötti időszak elitjét. Szekfű Gyula Trianon revíziója és a történetírás című munkájában fejt ki, hogy az (uralkodó) külföldi megítélés szerint nemzetiségeinket elnyomtuk, ezért az ország feldarabolása. A nemzetiségek kiválása a magyar kötelékéből nem sorscsapás, hanem olyan retorzió, amely részben joggal sújtott bennünket. Ezzel szemben a kisebbségi kérdés kezelését tekintve Szekfű azt állítja, hogy „hazánk történelmének ... beható ismerete alapján ... abban szemernyi elhallgatni való nincs...”.

A nemzetiségi kérdés a megelőző évszázadokhoz képest egészen új alakot öltött a liberális nemzetállamok korában, minthogy a polgári jogegyenlőség nevében ekkor szüntették meg Európa szerte a nemzetinél szűkebb körű közösségek különállását; ekkor számolták fel a rendeket,

tartományokat. Az 1848. évi alkotmány nálunk is annullálta a területi külön jogviszonyokat, minek következtében az erdélyi három nemzet, a jász-kun terület és a hajdú városok területi külön formái feloldódtak a vármegyerendszerben. (A 2. világháborús események és a belső hatalmi viszonyok ezzel együtt járó koncentrációja hatására 1943/44-ben ezt a helyi autonómiákat felszámoló autokratikus törekvést Szegfű már sokkal élesebb kritikával illette Valahol utat veszítettünk c. tanulmány-sorozatában.)

A XIX. század egész Európában a nemzeti kisebbségek jogtalanságának korszaka: a liberális nemzetállam törvényhozását a többségi nemzet kultúrájának, sőt tagjainak számbeli gyarapodására fordítja. A hazai nemzetiségi probléma azonban (ld. Széchenyinél) mindvégig *nyelvi* probléma volt, ennek kereteit általában nem lépte túl, ellentétben pl. a porosz-lengyel viszonylattal: ott ui. a lengyel birtokokra német telepeket hoztak. A magyarság viszont nem „nacionalizálta” a román iparvállalatokat, nem rendezett „földreformot” a román és szlovák paraszt koldusbotra juttatása érdekében.

1848-ig, illetve 1867-ig, ha akartuk volna is, nem gondolhattunk a velünk élő más népek elnyomására, hiszen nem mi voltunk a hegemon nemzet – fejtegeti Szegfű.

AXIX. századot megelőző korszak két szakaszra osztható Szekfűnél: a török hódoltság előtti középkorra és a XVI-XVII. századra. A középkori Magyarországon a nemzetiségek külön rendi szervezetet nyertek, s ennek keretében szabadon őrizhették nemzeti sajátosságaikat. Ilyen rendi övezettől védve éltek türk eredetű rokonaink, a besenyők, a kunok és a velünk jött székelyek. De ugyanígy valóságos kisebbségvédelmet élveztek a nyugatról érkezett telepesek, a németek, vallonok, olaszok. Sőt, az erdélyi szászok nemzeti sajátosságaikat öt évszázadon át éppen autonómiájuk révén megőrizhették.

A középkori Magyarország nemzetiségi összetétele a török hódoltság nyomán gyökeresen megváltozott. A magyarság és a horvátság etnikai határa a déli országrészekre északra tolódott; a vákuumot már maga a török kezdte románokkal és szerbekkel betelepíteni. AXVII-XVIII. században nagy tömegű románság menekült Erdélybe, s végül a XVIII. században nagy számú falusi svábot telepítettek be. A török elől menekülő szerbek ekkor kaptak területi és egyházi autonómiát.

A megfogyatkozott magyarság nem nyomta el a nemzetiségeket, sőt egyenesen segítette kulturális felemelkedésüket. Oklevelek bizonyítják: a XVII. századi erdélyi fejedelmek román püspököket neveztek ki, kötelezván őket arra, hogy a maguk nyelvén prédikáljanak. Az első román nyelvű könyvek Brassóban és Szebenben jelentek meg. A románok unióját a magyar katolikus klérus védte a bécsi kormánnyal szemben stb. – fejezi be eszme-futtatását Szegfű Gyula.

Szekfü Gyula XVIII. századnál lezárt áttekintését – akárha vázaltszerűen – egészítsük ki a XIX. és XX. század legfontosabb fejleményeivel, miközben hangsúlyoznunk kell: a nemzetiségek jogfosztására Magyarországon a kiegyezés után korántsem került sor.

Az 1868. évi nemzetiségi törvény éppen annyi – nem több, de nem is kevesebb – jogot adott a nem magyar népeknek, mint a magyaroknak, s végképp nem folyamadott az állam gazdasági kényszerítő eszközök alkalmazásához. Sőt, a dualista korszakban jelentős összegekkel támogatta pl. a tisztán kisebbségi (ortodox, unitus) egyházakat (oktatás, könyvkiadás stb.) A korszak végefelé egyedül a lex Apponyit említhetjük, mint a forszírozott magyarosítás jogforrását az iskolai oktatásban, ám figyelembe véve, hogy még 1910-ben is az ország népesség csaknem felét tették ki a nemzetiségi tömegek, a kísérlet halvány visszfénye csak a mintaadó francia államnacionalizmusnak.

A két világháború közötti korszakot az elit gondolkodásában a békés revízió szándéka hatotta át Magyarországon. Ezzel összefüggésben – a korábbi politikai nemzet koncepcióval szemben – előtérbe nyomul a német eredetű Volkstum eszméje, és ami ezzel járt.

Am ugyanerre a korszakra datálható egy sor olyan intézmény (Államtudományi Intézet, Szociográfiai Intézet, egyetemi intézetek és tanszék) alapítása, amelyek a kisebbségi kérdés tudományos igényű művelését kívánták (általában ez sikerrel is járt) megvalósítani.

A 2. világháború után – elsősorban a lenini nemzetiségi politika hatására – a nemzetiségek asszimilációja felgyorsult; jelentős részük a nyelvvesztés állapotába jutott. Az 1990. évi népszámlálás nemzetiségi adataiból kitűnik, hogy a regisztrált népcsoportok anyanyelvét minden esetben kevesebb személy beszéli, ismeri, mint ahányan az adott nemzetiséghez tartozóknak vallották magukat. (Az egyetlen kivétel a német nemzetiség, ám a németül beszélők többlete e nyelv világnyelvi pozíciója miatt nincs szoros összefüggésben az identitás kérdésével.) A különbség – érthető okokból – a cigányság esetén a legnagyobb.

Egyébként is messze ők alkotják a legnépesebb nem magyar népcsoportot. Anyagi és kulturális helyzetük adja ma a magyar társadalom egyik legsúlyosabb problémáját, ami nem pusztán nemzetiségi kérdés.

A klasszikus (anyaországgal rendelkező) nemzetiségek megítélését, de jelentős mértékben ön-képét, önértékelését is erőteljesen befolyásolja, hogy a magyar állam milyen kapcsolatban van az adott anyaországgal. Nyilván ez járul hozzá a hazai románok ingatag megítéléséhez, ön-reflexióik kialakulásához, és fordítva: a bolgárok és lengyelek szilárd nemzeti öntudatának megtartásában minden bizonnyal közrejátszik az országaink közötti hagyományosan jó kapcsolat.

A fenti képet szembesítenünk kell a rólunk alkotott véleményekkel. Erre a legcélszerűbben a szomszédos országok (60-as, 70-es években megjelent) történelmi tankönyveiben szereplő honfoglalás-kori magyarságkép kínálgatik Szabolcs Ottó Külföldi tankönyvek magyarságképe c. könyve alapján.

Az *osztrák* tankönyvek már a magyarság első említésekor leszögezik: más, mint a többi európai nép. A magyarokat „belső-ázsiai lovasnépnek” titulálják, amely megjelenése után azonnal támadást indít letelepült nyugati szomszédai ellen. Ennél bővebben foglalkoznak István király államalapító tevékenységével, anélkül azonban, hogy államszervezetét bemutatnák. Szó esik még a német papok térítő tevékenységének szerepéről a „nomád nép megfékezésében”, valamint a német császár ellen vívott harcokról.

A *jugoszláviai (vajdasági)* tankönyvek bővebb teret szentelnek a honfoglalás-kori magyarság bemutatásának, s ezt többretekintően tárgyalják: először elemzik a mai Jugoszlávia népeinek történetét, és sort kerítenek az érintett anyaország történetének bemutatására is. A magyarokról szóló egyik szövegrész jól illusztrálja az összeállítók szemléletét: „A 9. század végén a magyarok nomád törzsei keletről a *Pannon-alföldre* költöztek. (ld. még a szlovák és román megnevezést). Ők a finnugor népcsoporthoz tartoztak. ... (itt) azonban nem hunokat és avarokat találtak, mivel azok megsemmisültek, hanem szlávokat; ... a magyar lovasság *is* veszélyeztette és dúlta Európát... Felvették a kereszténységet, és így elkerülték az avarok sorsát; ... a szlávoktól eltanulták a földművelést, a szlávok viszont átvették a magyar nyelvet, és fokozatosan elvesztették nemzeti jellegüket.” A tárgyyszerű hangvételű, bár olykor sajátos megállapításokkal terhelt tankönyv elismeri, hogy nemcsak a magyarság volt hódító természetű nép, de az minden korábbi lovasnép sajátja volt. Ugyanakkor a honfoglalás legfontosabb következményének azt tartja, hogy az úgymond éket vert az északi és déli szlávok közé.

A *szlovák* tankönyvek az említett évtizedekben Csehszlovákia történetét tanítják nemzeti történelem gyanánt. Ugyanakkor lényegesen többet foglalkoznak Magyarországgal múltjával, mint bármelyik szomszéd ország tankönyvei, hiszen Szlovákia története a történelmi Magyarország históriája nélkül nem érthető meg. Már az 5. osztályos tankönyvről mutató: „A nyugati szlávok a mai Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia, Ausztria és Magyarország területét népesítették be; ... II. Mojmír királynak... egyidejűleg (sic!) kellett a keleti frank törzsek és a magyar törzsek támadásai ellen védekeznie.” A tankönyv viszonylag realisan tárgyalja Szlovákia közjogi státusát: „Nagy-Morávia felbomlása után a két szláv nép (ti. a szlovák és a mor-

va) elődeinek élete egészen 1918-ig a cseh és a magyar állam keretei között fejlődött tovább”. A honfoglalásról és az államalapításról a következőket tudhatják meg a szlovákiai tanulók: „A 9. század végén a Duna-medence (s nem Kárpát-medence!) térségében megjelentek a magyar törzsek... Innen hadjáratokat vezettek Közép- és Nyugat-Európába; ... kitűnő lovasokká és íjászká képezték magukat; ... azonban nem élhettek sokáig nomád életet... Kalandozó hadjárataik 955-ben a Lech folyónál súlyos vereséggel végződtek... A szomszéd szláv népektől megtanulták a földművelést és a fejlettebb formájú állattenyésztést.” „Az Árpád-házból származó magyar fejedelmek meg akarták szilárdítani hatalmukat a többi magyar törzs felett; ... ezt a feladatot a magyar állam megalapítója, I. István hajtotta végre, akit 1000-ben első magyar királynak koronáztak. A magyarokkal felvettette a kereszténységet, ami kiváltotta a magyar nemzeti szervezeti széthullását és a feudalizmusba való átmenetet.” Ezen a ponton jelenik meg először a mai Szlovákia területe önálló egységként a tankönyvben: „Szlovákia nem vált azonnal a magyar állam részévé. A Nagy-Morva Birodalom felbomlása után néhány fejedelem megkezdte a Morva, a Vág, az Ipoly és a Tisza völgyének megszállását... *Délnyugat-Szlovákiában* (!). I. István Nitra székhellyel határ menti gyepűt (!) hozott létre, amelyiknek a cseh és lengyel fejedelmek támadásaitól kellett volna védenie a magyar államot. A 11. század végéig egész *Szlovákia* területét elfoglalták, és a magyar államhoz csatolták”. Kétségtelen, a tankönyv nem kapcsolja össze az etnikai kérdést a magyar elnyomással: „A korai magyar feudális állam élén a király és a nemesség állt. A nemesség a magyar törzsfők és a szláv főemberek soraiból származott... A magyar állam megalakulásától kezdve soknemzetiségű feudális állam volt... Mindegyik nemzetiség a saját anyanyelvén beszélt, hivatalos nyelv azonban a latin volt”. A korszakra vonatkozó negyedik összefoglaló kérdésből is kiderül azonban, hogy a tankönyv ragaszkodik a korabeli szlovák államiság eszméjéhez. A kérdés így hangzik: „Mikor lett Szlovákia a magyar állam része?”

Egy román szerzői kollektíva *Az ókor és a középkor története* című tankönyve is azonosítja a honfoglalás kori Kárpát-medencét a Pannon-medencével – érthető okokból. A honfoglaló magyarok itt dúló, fosztogató, rabló népként jelennek meg. Csak egyedül ők voltak ilyennek beállítva, mivel a szerzők elfeledkeztek arról, hogy ez nem csupán a magyarok sajátossága volt a kora-középkori Európában, hanem minden, a népvándorlás árján ide sodródott lovas-nomád népé.

A tankönyv szerint a honfoglaló magyarok a Duna és Tisza között telepedtek le, és csak a 10. században kezdték meg hadakozásaikat Erdély ellen. Az itteni őslakosok – természetesen románok – meghódítása akkor kezdődött el, amikor a magyarok felvették a római katolikus

(sic!) vallást, és körükben a nyugati feudalizmus lett általánossá. A magyar királyok – uralmuk megszilárdítása érdekében székelyeket telepítettek be (!) Erdélybe. Kiemeli a tankönyv, hogy az állam szerkezete, működése, a fő tisztségek kialakítása mind Erdélyben, mind Moldvában és Havasalföldön nyugati mintára ment végbe. Szó szerinti idézetben: „...Országunk területén kisebb államalakulatok, kenézségek és vajdaságok (9-14. század) előzték meg a nagyobb feudális államok: az erdélyi vajdaság és az önálló feudális államok, Havasalföld (1330) és Moldva (1359) megalakulását”. Az etnikai viszonyokról nem sokat tudhat meg a romániai tanuló: „A nemzeti viszonyok felbomlása és a feudális termelési viszonyok kialakulása, amelyeknek kedvezett a megtelepült életmódra való áttérés, előkészítette a magyar királyság megalakulását is Vajk fejedelem idejében, aki István néven királlyá lett (1000).”

A tankönyv alapvető üzenete: a honfoglalás idején fejlett román civilizáció volt Erdélyben, amit a hódító magyarok kénytelenek voltak átvenni. A három román terület: Erdély, Moldva és Havasalföld a honfoglalás előtt is az önálló román államiság valamely fokát valósította meg.

*

Befejezésül – az alkalomhoz illően – idézzük fel az osztrák sajtó millennium előestéjén festett Magyarország képét (ld. részleteiben az e számban szemlézett Peter Haslinger-tanulmányt). A bécsi liberálisok és a keresztényszociális-konzervatív tábor hívei egymástól gyökeresen elütő módon ítélték meg a millenniumát ünneplő Magyarországot. Az előbbiek kifejezetten kedvező képet rajzoltak a Lajtán túli országról, ahol gyors a modernizációs ütem, és ahol ezt az államszervezet centralizációs eszközei hatékonyan segíti elő. Kevéssé érdekelték őket a nemzetiségek körében felgyorsult asszimiláció, a paternalista társadalmi struktúra, a kiáltó regionális különbségek jelei. A vezető liberális sajtóorgánium, a Neue Freie Presse szerint a monarchia alapérdeke az „erős és energikusan együtt-tartott Magyarország”.

A bécsi liberálisokkal álltak szemben a kiegyezés-ellenes erők, akiknek vezéralakja a keresztényszociális mozgalmat megmeggundáló Karl Lueger volt. Közönségének körében ő különösen hangos sikereket aratott „Judeo-Magyarország” – jellegű címkéivel. Hívei Magyarország politikai rendjében a despotikus erőszak megtestesítőjét látták. Lueger szerint a magyarországi „zsidó-szabadvőműves” elit Európában példátlan és sehol másutt nem túrt önkényt és brutalitást gyakorol az országban. Következtetése: a magyarországi nemzetiségek védelmet érdemelnek.

Önként kínálkozik a kérdés: Vajon milyen képet (képeket) festenek rólunk osztrák szomszédaink a száz évvel későbbi ünneplés kapcsán? Meglátjuk.

Budapest, 1996. május 14.

Cholnoky Győző

Nemzeti tudat. Nemzeti és etnikai folyamatok

Az állampolgárság értelmezése

A világ országaiban rohamosan növekszik a többé-kevésbé állandó jelleggel megtelepedő külföldiek száma. Ez nemcsak gazdasági és szociális gondokkal jár, hanem újragondolást sürgetően veti fel a demokrácia korlátainak, a legitimitásnak, s nem utolsósorban az egy-egy állam lakosai által élvezett jogoknak a kérdéskörét is.

Az amerikai szerző elméleti, politikai-filozófiai fejtegetéseinek kiindulópontjaként megkülönbözteti az állampolgárság fogalmának két összetevőjét: a *hovatarozást* és a *státust*. Az elsőt ebben a vonatkozásban leggyakrabban egy politikai közösség tagjának helyzeteként határozzák meg. Ez más kapcsolódás, mint valamely klub vagy egyesület tagságához tartozni, noha a klasszikus liberalizmus igyekezett szerződéses kötelekként értelmezni a valódi vagy képzelt közösségek tagjainak kötelezettségeit. A szerződés-hasonlat sántít pl. abban is, hogy nem lehet a közösségi és politikai kötelezettségeket egyszerűen felmondani, s nem lehet az ilyen közösségekből csak úgy kilépni. Ezt fejezi ki a „sorsközösség” fogalma, amely összefügg a területiség és a közösséghez kötődő igazságszolgáltatás (jogok és kötelezettségek) képzetével, javarészt kizárva az önkényességet. Igaz, közösséget, illetve lojalitást is lehet váltani honosítással vagy más módon, ám az ilyesmi sohasem egyszerű, és jóval több valamiféle új „alap- vagy játékszabály” elfogadásánál. A jövevénynek identitást kell váltania és sorsközösséget vállalnia, ami biztosítja a sorstársak szolidaritását, de kivételes esetben (háborúban) önfeláldozást is jelenthet.

A közösséghez tartozás a föld (lakóhely), élet és halál fogalmához kapcsolódik tehát, s nem korlátozható emberi vagy polgári jogok gyakorlásának lehetőségére. Az ettől megfosztott emberek (pl. az elítélt bűnözők) továbbra is a közösséghez tartoznak. Ezt a gyökereit tekintve római hagyományt inkább patriotizmusnak nevezhetjük, mintsem állampolgárságnak, s ez éledt újjá a reneszánszban. A francia forradalom polgárság-fogalma szorosán egymáshoz kötötte a közösséghez tartozást és a politikai jogok gyakorlását. A jakobinusok szerint „a közösség szolgálata egyetemes kötelesség”.

Az állampolgárság másik, a *státusra* összpontosító értelmezését éppen a forradalmi, túlpolitizált helyzetekben felszínre kerülő totalitárius veszélyek tudatosítása váltotta ki. Eszerint az állampolgárság lényege: „jog a jogokhoz”. Ez a státus jogok tárházát jelenti, amelyeket törvény szavatol. A koncepció alapján különbözik a hovatarozás-központú felfogástól, hiszen ott a közösség tagjai képezik a jog, a törvények forrását, de a közösség céljait mindenki fölé rendelő jakobinus parancsuralomtól is. Megkülönböztető eleme a „negatív szabadság” (Isaiah Berlin

szavával), azaz a közösségi életben való részvétel elutasításának joga. Ez a felfogás nemcsak a közéletközpontú *citoyen*, hanem a magáncéljait követő *bourgeois* életformájának kereteit is megteremti. A jogok konkrét tartalma nyilván változik az egyes korokban, a polgári forradalmak korának polgári szabadságjogaitól a modern kor szociális jogaiig, amelyek részben társadalmi alkuk és szerződések függvényei.

A jogok tárházaként felfogott polgári státus csak úgy nyer értelmet a valóságban, ha a polgároknak nem közömbös a közösség sorsa, és magánérdekeiket részben alárendelik a közös céloknak. Ezt szolgálja a polgári erények erősítése oktatás útján. A közösség tagjainak képeseknek kell lenniük „felismerni” egymást. Ezt teszi lehetővé az integráló mozzanatként értelmezett nemzeti kultúra, amely a közösségi hovatartozás és a folklorisztikus kultúra korábbi, személyes identitást körülíró elemeinek helyébe lép. A nemzeti kultúra általános ismeretének, illetve a reá épülő nemzeti identitás megszilárdulásának elengedhetetlen feltétele az oktatás általánossá tétele és a nemzeti tantervek bevezetése. A „közösen birtokolt közösségi örökség” értelmében felfogott nemzeti kultúra az a kötelék, amely összekapcsolja – és egyben alkotja is – az egyént és a nemzetet.

A felvilágosodás nagy morálfilozófusa, David Hume *Értekezés az emberi értelemről* c. művének gondolatmenetét idézi a szerző a polgári erényen máig tanulságos és cseppet sem dogmatikus értelmezéseként. Az „emberiség szeretete” Hume szerint nem elégséges indíték a cselekvéshez, mert elvontságában nem ébreszt szenvedélyt. Képzelünknek konkrét személyre, „másvalakire” van szüksége, hogy rokonszenvet érezhessünk. A partikulárishoz kötődő szimpátia egyaránt távol áll az absztrakt egyetemességtől (emberiség) és az énhez kötődő empátiától (magunknak a másik helyébe képzelésétől). Az így felfogott szimpátia vezet el a közérdek (*public interest*) fogalmához, amely az egyéni rokonszenv kiterjesztésével jön létre, s amely a szó eredeti latin jelentéséhez (*inter+esse*) híven „köztünk levő valami”, s nem egyszerűen az egyéni érdekek keresztmetszete vagy közös nevezője. Hume a *történelem* fogalmában összegezi ennek az egyének akarátát és érzelmeit egyaránt kifejező és hordozó közegnek a fejlődését és alakulását.

Az állampolgárság ennek folyományaképpen nem státus vagy jogosítvány, hanem „intézményesült folyamat”. Ez azonban nem teleologikus, hiszen nincs olyan kitüntetett pont, amelyben összefoglalható vagy értelmezhető lenne annak minden állomása vagy változása. A történelem nem egyetemes elvek vagy tévedhetetlen dedukciók szerint alakul. A felvilágosodás más (mai szóval „fundamentalistának” nevezhető) gondolkodói által feltételezett, „tudatlanságunk fátylával takart”, de észszerű, a társadalmak alapját képező szerződés nem létezik.

Az elméletinek tetsző fejtegetések hamarosan aktuálissá válhatnak, hiszen az Európai Unió további fejlődése nyilván fel fogja vetni a tag-államok jogkörének, illetve állampolgárságának kérdéseit az integráción belül. Ha a maastrichti jövőkép, a „népek Európája” s a „régiónk Európája” megvalósul, akkor a nemzeti identitás az Unió polgárainak kulturális megnyilvánulásaira, értékválasztásaira korlátozódik majd. Ez a mai (tag)államok, az állampolgárság és a nemzeti-állami lojalitás teljes elhalását jelentené. Az állami jogkörök megszűnése viszont ellentmond az ugyancsak Maastrichtban felvázolt „funkcionalista” integrációs modellnek, amely jogkörök egymást kiegészítő, konfliktusba nem kerülő szegmenseiből épülne fel.

Ezek a dilemmák olyan feloldást követelnek meg, amely nem pusztán racionalista megközelítésen alapul. Hume arra figyelmeztetett, hogy a társadalomelméletben sohasem elegendő kognitív alapokra támaszkodni. Az eszmék és gondolatok mellett és mögött fel kell tárni és elemezni az érzéseket: az együttérzést, az ellenszenvet, a szolidaritást és a gyűlöletet is. Máskülönb a valóság és a benne rejlő tendenciák leírása csonka és torz eredményre vezet.

Kratochwill, Friedrich: Citizenship: On the Border of Order. = Alternatives, 19. vol. 1994. 485-506.p.

Balla Kálmán

A multikulturalizmus és a kisebbségi integráció lehetőségei

A multikulturalizmus fogalma az 1970-es évektől szép karriert futott be az angol-amerikai társadalomtudományban, de a közéletben is. A parlamenti pártok és képviselők, az etnikai és faji kisebbségek vezetői és az önkormányzati tisztviselők, az etnikai és faji kisebbségek vezetői és az önkormányzati tisztviselők megnyilatkozásaiban és cselekvési programjaiban egyaránt központi helyet kapott ez a fogalom, amellyel mintegy a társadalom etnikai sokféleségét nemcsak leírni, hanem kezelni is lehet, s amely a sokszínűségből fakadó problémák megoldásának irányát jelzi. A kiterjedt használat azonban nem tette világosabbá a szó értelmezését, épp ellenkezőleg. A sokféle jelentéstartalom többségének közös nevezője az, hogy a multikulturalizmus ürügyén tárgyalt kisebbségek és népcsoportok fő jellemzőjének a kultúrát tekintik (azaz kollektíve birtokolt és ápolt magatartásbeli, erkölcsi és ízlésbeli vonások és szokások együttesét, amely nemzedékről nemzedékre száll). A kultúrát hordozó csoportok az önmagukban homogénnek tekintett (kulturális) közösségek. Ez a

felfogás a társadalmat az ugyancsak homogénnek tekintett többségi kultúrához – mint háttérhez – illeszkedő, más-más vonásokkal leírható kisebbségi kultúrák és közösségek mozaikjaként látatja.

A látszólag reális kép azonban számos hátránnyal jár a gyakorlatban, amint azt a konkrét felmérések kiderítették. A mozaikfelfogás elősegíti a kisebbségekről kialakult sémák és előítéletek fennmaradását, valamint a kisebbségek elszigeteltségének erősödését, amire számos példát hoztak az angliai vizsgálatok. Az önkormányzatokban már a 60-as évektől különféle elnevezésű szervek jöttek létre a főleg bevándorolt kisebbségek problémáinak a „közösségi kapcsolatok” kezelésére (szociális kérdések, jogi tanácsadás, helyi politikai képviselő). A testületek látszólag jól működtek, azonban hamar kiderült, hogy hajlamosak az intézményesülésre, azaz már kiépült kapcsolataik előnyben részesítésére. Ezáltal hátrányba kerültek a kevésbé szervezett, hangadókkal alig rendelkező közösségek.

További nem kívánatos fejlemény volt a közösségek hierarchizálódásának erősödése, ugyanis a kisebbségeken belül kivételesen előnyös helyzetbe kerültek azok a „vezetők”, akiket az önkormányzati testület elfogadott partnernek, az adott közösség képviselőjének, jóllehet ilyenként való fellépésüknek sok esetben vajmi kevés demokratikus alapja volt. Sokan minden eszközt bevetettek azért, hogy bekerüljenek a közösségek képviselőit tömörítő testületbe, s egyfajta „etnikai bróker” (alkusz) szerepét játszassák. Végül a kultúráközpontú közösségfelfogás azt a gyakorlatot alakította ki, hogy a testületek a különféle kulturális szervezetek és rendezvények finanszírozása révén vélték legjobban támogathatónak a kisebbségi közösségek egyenrangúságát, megbecsültségét és hagyományait. A jóváhagyott programok és támogatások jelentős része így olyan „kulturális” célokra használta fel a forrásokat, amelyek semmivel sem enyhítették az adott közösségek szociális vagy gazdasági hátrányait. A kulturális közösségeket megcélzó és támogató helyi politika valójában e csoportok függőségét erősítette az önkormányzattól, és táplálta belső hierarchizálódási folyamataikat. A multikulturalizmus ezáltal etnikai enklávék kialakulását és stabilizálódását segítette elő a kisebbségi közösségek integrációja, külső kapcsolataik sokféleségének fejlesztése helyett. Az együttműködés és a tolerancia helyett egyfajta „etnikai Babel” alakulhat így ki, egymással nem kommunikáló csoportok sokasága.

Az etnikailag plurális társadalmak szerveződésének több modellje ismeretes, ezek alapvetően a szociális pluralizmus három típusának felelnek meg, *M. G. Smith* elmélete szerint. A legszélsőségesebb az egykori dél-afrikai apartheiddel szemléltethető *strukturális* pluralizmus, amely a polgári és politikai jogok különböző mértékében részesíti a közösségeket. A második modell (Svájc, Belgium) az etnikai társadalmak egymás mellettiségén alapul: ez a *szociális* pluralizmus, amely minden

szférában egyaránt biztosítja a közösségek formális egyenlőségét. Végül a *kulturális* pluralizmus olyan „univerzalista” társadalmat jelöl, amelyben háttérbe szorul a csoportokhoz való tartozás, minden polgár egyenlő feltételekkel lép be a közéletbe, s a polgári jogok egyenlősége mellett a kulturális, etnikai, nyelvi hovatartozás az állam szempontjából semleges magánügygé válik.

Angliában az első modellt már régóta általános elutasítás, sőt megvetés övezi. A másodikat mindenki alkalmatlannak tartja a brit sajátosságok (és a kisebbségi etnikumok sajátossága) miatt. A kulturális pluralizmusból következő egyéni integráció (*uniform incorporation*) lehet a követendő eszmény. A gyakorlati megvalósítás során azonban egykönnyen a legrosszabb változat, a strukturális (azaz: szegregációhoz vezető) pluralizmus jelei mutatkozhatnak, hiszen az egyéni jogegyenlőség merev hangoztatása a közösségek tagjai számára lényeges kulturális megnyilvánulások elfojtását is jelentheti a magánszférába sorolás jelszavával. A kör bezárul, ha a jó szándékú elvek végül az eredeti status quo újratermelődéséhez vezetnek.

Illúzió lenne azt képzelni, hogy Angliában svájci értelemben vett multikulturális társadalom jöhet létre. Az ilyen radikális elképzelések nem veszik tekintetbe a társadalmi tényeket és tendenciákat. Ezért olyan ideológiamentes megoldásokat kell keresni, amelyek az egyéni jogok respektálása mellett érvényre juttatják a másokkal közös sajátosságokat, s elősegítik a csoportok és tagjaik együttműködését. Ennek példája lehet a Leicester városában kialakult forma.

Ebben a 270 ezer lakosú városban London után a legnagyobb a kisebbségi etnikumok aránya: több mint 28% külföldi (ebből 23% ázsiai) származású lakosa van. A városi és a megyei tanács segítségével jól működő szervezeti és tevékenységi struktúra épült ki körülükben. Ennek magyarázata az, hogy figyelembe vették az egyes csoportok belső összetettségét, differenciáltságát, tehát nem belsőleg homogén csoportok „mozaikjának” képzetéből indultak ki. A sikeres integrációs modell három dimenzióban valósult meg. A kisebbségek kisebbik felét kitevő muszlimokra például a nyelvi és felekezeti tagozódás (különböző irányzatokhoz, szektákhoz tartozás) jellemző. Ez abban is megnyilvánul, hogy több mint 40 egyesületük, szervezetük jött létre, különféle tevékenységek keretében. Ez az első dimenzió. A szervezetekből alakult a muszlim szervezetek szövetsége, amely maga választotta vezetői révén az összes tagszervezet érdekeit képviseli az önkormányzatban, és számos eredményt ért el kölcsönös kompromisszumok betartásával. Integrációjuk harmadik dimenzióját, a sokoldalú közéleti jelenlétet az alapozta meg, hogy az előbbi dimenziók – a szervezeti, gazdasági és önkormányzati kapcsolatok – révén sok muszlim szerzett vezetői, szószólói gyakorlatot, így delegálhatók voltak a különféle városi és megyei testületekbe.

Részszervezetek, csúcsszervezet, képviselőre alkalmas egyének – így épül fel a sikeres integráció modellje a kisebbségi etnikumok felől nézve a mai Angliában.

Vertovec, Steven: Multiculturalism, culturalism and public incorporation. = Ethnic and Racial Studies, 19. vol. January 1996. 1. no. 49-69. p.

Balla Kálmán

Etnikai nacionalizmus, etnikai konfliktusok: elméleti megközelítések

A nacionalizmus a liberalizmus és a szocializmus mellett a XIX. század három nagy doktrínájához, „világértelmezéséhez” tartozik. Európa történetét a nacionalizmus jócskán befolyásolta, majd hatása továbbterjedt a harmadik világra is. Egyszerű szavakkal kifejezve: a nacionalizmus egy új politikai eszmét vezetett be, a nemzetet s ehhez megfelelő politikai struktúrát, a nemzetállamot. Kötelező érvényű kapcsolatot igyekezett tételezni az eszme, s annak hosszú távú megvalósítását szolgáló struktúra közt. Ez a kötelező kapcsolat sok mélyreható problémát okozott, hiszen az európai nemzetek, illetve államok hallatlanul színesek, s korántsem az iménti páros lehet egyetlen megvalósulásuk. A két fogalom önmagában szemlélve sem egyértelmű, hiszen a nemzetnek legalább két, egymást kizáró értelmezése létezik. A nyitott vagy demokratikus nemzet adottnak veszi a történelmi múltat, s a hangsúlyt arra helyezi, hogy a közösséghez tartozás leglényegesebb eleme a közös jogrend elfogadása, mely viszont a demokratikus akaratnyilvánítás által fogadtatik el vagy változtatható meg. Az ilyen nemzet azért nevezhető nyitottnak, mert esetében nincs semmiféle biológiai vagy egyéb „eleve elrendelt” kapocs, fennáll viszont az a kölcsönös politikai kapcsolatrendszer, amelybe újabb és újabb egyének léphetnek be.

Az ezzel szembenálló fogalom az etnikai avagy zárt nemzet. Míg a demokratikus nemzet szubjektív döntéssel valósul meg, itt determinista és objektív tényezők tűnnek meghatározónak. A kötelezően fennálló kapcsolat a közös származásból, vallásból, kulturális örökségből vagy nyelvből vezethető le, s végső soron olyan etnikai identitást képez, mely zártságot eredményez.

Ennek elmélete a következőképpen foglalható össze: az emberiség történelmi fejlődése következtében „népekre”, más szóval: etnikai csoportokra tagolódik, melyek igyekeznek megőrizni speciális identitásukat. Az identitás megőrzésének legeredményesebb és nélkülözhetetlen eszköze a saját nemzetállam léte. Az egyes emberek a nemzet nélkülöz-

hetetlen egységei, s csak mint ilyenek tudják magukat kiteljesedve megvalósítani.

Három nemzettípust lehet így körvonalazni: a történelmi, a kulturális és a nyelvi nemzetet. A demokratikus nemzetfogalom a történelmet nem előre meghatározottnak tekinti, hanem egyfajta „kalandnak”, mely az egyének változatos akcióiból rajzolódik ki. E. Renan szerint így olyan embercsoport képződik, melyet összeköt a tapasztalás meg az is, amit már elfelejtettek. A zárt nemzet fogalmából sorsszerű történelemkép következik: itt az ősi összetartozású csoport hősiesen szembesül a gyakran végzetszerű történésekkel. A kultúra ugyancsak kettős értelmezésű: a demokratikus fogalomból egy állandó és a képességek folyamatos kifejtését, felfedezését célzó értelmezés, míg a zárt nemzetből a nemzet eleve adott képességeinek egyénekenben manifesztálódó feltárása következik. A nyelvi nemzet esetében a demokratikus megközelítés a nyelvet kommunikációs eszköznek, míg a másik értelmezés egy olyan teljesen egyedi szubsztanciának tekinti amelynek minél tökéletesebb megőrzése a legfőbb teendő.

A kétféle nemzetfogalom azon kívül, hogy lényegében és gyökereken különbözik egymástól, még az egyes vonatkozó „hitvallások” szintjén is a mindenkori „Igazság” letéteményesének vallja magát. A zárt nemzetfogalom képviselői a liberális értelmezést szüntiszta és veszélyes utópiának minősítik, míg fordítva: a liberálisok a másik tábornort gyakran egyszerűen lefasisztázzák. E monopolisztikus magatartás jócskán és folyamatosan önti az olajat a tűzre.

A kizárólagosság oldása nem könnyű. A támadó, terjeszkedő és a másikat elnyomó attitűd mélyen gyökerezik. Új politikai eljárások, valóban demokratikus „játékszabályok”, változatos – és felelősségre szoktató – autonómiák segíthetik elő a fenyegetés-fenyegetettség kettős szorításának lassú mérséklését.

Az etnikai konfliktusok beható elemzése azt a következtetést sugallja, hogy hármas fokozatú „eseménytörténetek” léteznek. Előbb az etnikai csoportok politikai versenye kezdődik, majd ez átnő a politikai „tekintély” (hatalom) érdekében vívott, erőszaktól sem visszariadó harcba, s végül polgárháborúvá terebélyesedik a konfliktus. Sem a demokratikus, sem a diktatórikus rendszerek nincsenek eleve megvédve attól, hogy keretükben etnikai konfliktusok ne érlelődjenek s ne váljanak a társadalmi küzdőtér lényegi elemévé. Mégis, azáltal, hogy a demokratikus rendszerek pártszisztémára épülnek, s a pártok jellegéhez tartozik, hogy az egész társadalom szintjén próbálják elképzeléseiket és érdekeiket érvényesíteni, kisebb a veszélye annak, hogy a konfliktus eszkalálódjék. Az etnikai diverzitás elismerése ugyanakkor szavakban sokkal könnyebb, mint tettekben. Az etnikai típusú konfliktusok kezelésére három stratégia kínálkozik. Az egyik a szocializáció, azaz

az etnikai csoportok bevonása az állam politikai és adminisztratív életébe, az irányítás teendőibe, másodszer a szinkretizmus, azaz az etnikai változatosságnak a kultúra széles világában való érvényesítése az etnikai konfliktusok depolitizálása végett, harmadszer a „föderalizáció” vagy más szóval a decentralizálás, amikor regionális vagy helyi alapú igazgatási jogköröket szélesítenek, s ezzel gyakorlatilag az etnikai csoportoknak adnak kiegészítő jogosítványokat. E három stratégia meglehetősen eltér egymástól, csupán abban hasonlítanak, hogy mindegyik elősegítheti az államigazgatás policentrikus átformálását, valamint az etnikai konfliktusoknak a társadalmi-politikai küzdőtér centrumától való távoltartását.

Akilencvenes évek elején a nemzetközi politika fórumain – az ENSZ-től a regionális szintű szervezetekig – a korábinál feltűnően többen foglalkoznak az etnikai radikalizmus megfékezésével. Az előző évtizedekben, amikor a hajdani gyarmatbirodalmak felszámolása volt napirenden, a nemzeti felszabadító mozgalmak okán egyre szélesedett a népek önrendelkezési jogának értelmezése, az ilyen irányú politikai támogatás. A más országokra és népekre vonatkozó gyarmatosítás után most napirendre kerül a „belső gyarmatosítás” visszaszorítása. Ez más szóval azt jelenti, hogy az adott állam erőszak-monopóliuma lesz politikailag kérdéses.

A descartes-i „gondolkodom, tehát vagyok” a huszadik század közepén sokhelyütt így parafrázálódik: „Harcolunk, tehát vagyunk” (ahogy M. Begin, a későbbi izraeli miniszterelnök írta 1952-ben az előző évtizedek fegyveres harcait összegezve). A négyszáz éves üzenet átalakítása mindkét elemében tipikus: „gondolkodás” helyett „harc” és „én” helyett „mi”. Az etnikai radikalizmus lényege és egyben lényegi veszélye fogalmazódik meg itt kivételes tömörséggel. Az etnikai kizárólagosság szinte feltételezi a mitikus távlatokat: a küzdő csoport mártírokat eredményez, s a mártír tovább erősíti az etnikai csoport kizárólagosságát. Aki kizárólagosságot képez, az homogenizál, s aki homogenizál, az másokat kirekeszt, hisz mindig meg lehet találni azokat a kritériumokat, amelyek szerint valaki vagy valakik nem „igaziak”. Így az „Egység” fokozatosan a „Tisztaság”-hoz vezet, s aki nem elég „tiszt”, az válhat belső ellenséggé. S így egyre szaporodhatnak az ellenséges „elemek”. Már nem csupán a tettek vagy az esetleg elmaradt cselekedetek mentén, de jócskán a nézetek miatt is: van aki nem eléggé azonosan gondolkodik, s van akinek ki nem mondott szavaiban ott bujkál eretnokség. Ráadásul a történelem átélése hajlamos a gyászos oldalakat, a vereségeket intenzívebb létezővé avatni, mint a győzelmeket és sikereket. A vereségeknek pedig felszólító erejük lehet: tégy ez ellen te is! Aki passzív marad, az már kis híján árulóvá válhat. Így az egyéni és csoportlélektani dinamizmus az érzelmi szférából aktív erővé válhat.

A mai nemzetközi politikában terjed a felfogás, hogy egy adott állam belső etnikai zavargásai korántsem csupán „belügyként” hatnak és értelmezhetők. Csaknem minden etnikai csoportnak vannak valahol – ráadásul lobbizni hajlamos – képviselői. A külső támogatás ugyanakkor az etnikai mozgalmat darabjaira is robbanthatja, ahogy ez megfigyelhető volt a nyolcvanas évek palesztin csoportjai esetében (kis túlzással minden arab és egyéb muzulmán országnak volt saját palesztin irányzata, következésképp politikai-katonai szerveződése). Bizonyos országok előszeretettel használnak fel ellenségesnek tartott országok destabilizálására ottani etnikai csoportokat, ahogy erre jó példa az Irán által Irakban támogatott kurdok esete.

Sokan vitatják a nyilvánosság szerepét az etnikai radikalizálódás szempontjából. Ismert, hogy számos terrorista csoport fő követelései közé tartozik, hogy bizonyos nyilatkozataik a legszélesebb nyilvánosság elé kerüljenek (tévé, sajtó útján). Ugyanakkor, ha a nyilvánosság a konfliktus szenvedő áldozatait mutatja be, akkor ez a radikális-terrorista eszközök széleskörű elítélését eredményezheti.

Egyes kulturológusok szerint a világban mintegy 1500 kultúrát lehet megkülönböztetni. A Marylandi Egyetem kutatócsoportja még a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása előtt a világ 90 országában 227 kisebb-nagyobb veszélyeztetett kisebbségi csoportot számlált össze, s ezek összességében a világnépesség 17%-át tették ki. E számok is arra utalnak, hogy nem marginális kérdéskörrel van szó.

Az általános konfliktuselemzés helyi példatárát „gazdagítja” Románia, az ottani többségi-kisebbségi viszonyok, valamint Romániának szomszédaihoz fűződő kapcsolatrendszerévé. Számos román politikus szerint az országnak mindenekelőtt azt kellene eldöntenie, hogy Európa keleti határát képezze-e, avagy ilyen-olyan birodalmi befolyászónak nyugati határa legyen. Jóllehet ma Románia nem határos Oroszországgal, ám biztonságát a még mindig nagyhatalom nem kevésbé fenyegetheti. Feltűnő, hogy a Szovjetunió szétesése óta nem került sor sem moszkvai, sem bukaresti államfői látogatásra. Nem tisztázott az Ukrajnához fűződő viszony sem, – itt Románia ráadásul területi igényeket is felvet (az ukrajnai román kisebbség létszáma megközelíti a félmillió nagyságrendet). A belső stabilitás a gazdasági-szociális folyamatok eredményes kezelésén túlmenően attól is függ, milyen mértékben sikerül az etnikai folyamatok politikai transzformálása. Hatalmi vetélkedés helyett a demokratikus konfliktuskezelés.

Rösel, Jakob.: *Ethnic Nationalism and Ethnic Conflict*. = *Internationale Politik und Gesellschaft*, 1995. 2. no. 117-130. p.
Scheffler, Thomas.: *Ethnoradikalismus: zum Verhältnis von Ethnopolitik und Gewalt*. = *Minderheiten als Konfliktpotenzial in*

Ostmillel- und Südosteuropa. Hrsg. von G. Seewann, 9-47. p.
Gabanyi, Anneli Ute: Rumänien nach der Wende: nationale
Interessen und sicherheitspolitische Optionen. = Konflikte,
Konfliktlösung und Friedenssicherung in Südosteuropa. Hrsg. von G.
Wagenlehner, 98-115. p.

Sonnevend Péter

A nacionalizmus és a nyílt társadalom

A nacionalizmus napjainkban kiközösítő fogalom. Intoleranciát, gondolkodási beszűkítettséget, kommunikálásra való képtelenséget, korlátoztságot, elégtelen intellektust egyaránt értenek alatta, mégpedig anélkül, hogy ellenzői felelősséggel meggondolnák: a személyek és jelenségek, akiket, amelyeket e „címkével” illetnek, valóban a maradiságot képviselik-e.

A nacionalizmusban való elmarasztalás az esetek túlnyomó részében azokat érinti, akik az új európai identitást sok önálló, de minőségi identitás összegzéseként képzelik el, és ennek megfelelően úgy vélekednek, hogy hagyni kell e külön minőségi identitások kifejlődését a majdani egész minőségivé fejlődése érdekében.

Anacionalizmus ellenzői muníciójukat olyan szerzőknél „szerzik be”, mint amilyen Soros György és H. Schulze. Referált szerzőnk Soros (névét a forrás sajtóhibával Sörösnek közli) A nyílt társadalom alternatívája c. írásáról ironizálva a következőket mondja el: „Az, ami benne számomra érdekes, hogy ez a szerencsétlen (sic!) milyen őszintén keresi a kiutat egész Európa számára. Ez igazán nemes cél! A nyugati demokráciák »morális hanyatlásának« kritikáját követően a figyelmet »olyan közös értékek felé irányítja, amelyek fenntartják civilizációnkat«. Hogy mit kell érteni e szavak alatt, nem derül ki, úgyhogy a kritika kiürültté, értelmefogyottá válik, amiként az alternatíva-javaslat is csak frázis marad. Számomra a nyílt társadalom alábbi jellemzőjének sincs értelme: ez egyfelől akceptálja az individuális érdeket, másfelől pedig deklarálja a tökéletes megismerés lehetlenségét az egyének, de a nyílt társadalom részéről is, amiből arra következtet, hogy »nem lehet az egyénekre hagyni, hogy védjék a közös érdeket«, ami még úgy-ahogy érthető is volna, de egyszersmind hangsúlyozza a kollektív nyílt társadalom tévedéshez való jogait. Hogy mi az etalon, amihez képest a tévedés megengedett, ugyancsak kifejtés nélkül marad. Ha a tévedés egyszerűen megengedhető, ha semmi sem tökéletes, akkor a végtelenségig javítgatni fogjuk-e azt, amiről nincs elképzelésünk: miként is nézzen ki? Avagy ez olyan elképzelés, amit nem lehet nyilvánosan konkretizálni? Mind-

ez a zavaros vizek, a valamiféle absztrakt, de felelősség nélküli alternatíva és egzisztencia képét idézi fel. Ez volna az, amit választanunk kellene...

A jellemző amerikai »függetlenség«, teatralitás és felszínesség jegyében kínálják fel ez az egyetemes, specifikálatlan, eleve kiűritett modellt a nemrég létesült, »még ki nem élt« államalakulatok számára is. Vagy éppen az ő számukra?"

H. Schulze Nemzeti tényező Európában – a fogalom története és magyarázata c. cikkének koordinátái a nyílt társadalom fogalmával mutatnak rokonságot. Benne a szerző a szellemi közösséget nyilvánosan a tudat manipulálására és elnyomására szólítja fel. „Ez az aljas felhívás nem különb, mint az emberiség szellemi örökségének égetése a német városok főterein 1933-ban és mint a kommunista cenzúra, mivel valamiféle ismeretlen, anonim s emiatt olyannyira fenyegető társadalomból való »kiút világosságát« kínálgatja.” Schulze félelemkeltése, „ez az »alátámasztott«, »történetileg indokolt« kilátás, ez a nemzeti, sőt a közönséges emberi identitás elvesztésére felszólító félelmes felhívás... számomra a jelenlegi »ifjú« szlovák kultúra számos jelenségének magyarázatául szolgál” – szögezi le referált szerzőnk, mintegy a nacionalizmusban való elmarasztaltatásaira adott válaszként. A szóban forgó elmarasztaltatás oka, hogy Mária Bátorová kutatási témája a Szlovák Tudományos Akadémia és kultúrája címet viseli. Így hát a referált cikk egyfajta „önigazolás”, amely a következőképpen zárul: „Tudván, hogy esetleg hiábavalóan, és esetleg e nemzetre jellemző tradicionális megkésettiséggel, mégsem tehetek másként, minthogy univerzumaimat a szlovák nemzeti társadalom fejlődésére alapozva építsem fel.”

Bátorová, Mária: Nacionalizmus a otvorená spoločnosť. = Slovenské pohl'ady, IV+111. roč. 1995. 11. no. 89-93. p.

Futala Tibor

Az erdélyi magyarok identitástudatának zavarai

A Kriterion kiadásában és a magyar kultuszminisztérium támogatásával megjelent mű 1988 márciusában szamizdatként készült el. Politikai aktualitásából azonban – sajnos – mit sem vettett. Tudományos értékét pedig az bizonyítja, hogy iskolát teremtett: gondolatmenetét a tudományos axiómák egész soraként, legfőképpen a csikszeredai kutatócsoport szellemi fundamentuma gyanánt üdvözölhetjük.

Balázs Sándor, a méltán hírneves kolozsvári filozófia professzor a kisebbségi identitást eszmei struktúrának tekinti, a fogalmak, érzelmek, elméletek sajátos szerveződésének. A romániai magyarság önmeghatározá-

sa a szerző szavaival: „...az adott közösség társadalmi helyének, a szociális struktúrák elemeként betöltött funkcióinak szubjektívizált átélése, tudati értékelése.” Helyzettudatát meghatározza, hogy életsorsát nem maga választotta, mondhatni akarata ellenére került kisebbségi helyzetbe. Az antitézis viszont akár az erdélyi magyar értelmiség ars poeticájának is beillik: „... (a) sajátos erdélyi konstellációból ki lehet növeszteni... értéket.”

A kisebbségi magyarság megmaradásának kulcsa, hogy a rajta kívül álló világot képes lesz-e neki valóvá szublimálni, mégpedig nem egyes tagjai, de a közösség egésze számára. A kollektivitás azonban nem homogenizáció Balázsnál, mert a közösség individuumok együttese, s a hozzá tartozó személyek „... csak a rájuk jellemző jegyekkel átítatva lehetnek igazán a (csoportbeli) azonosságtudat hordozói”. A kollektív azonosságtudat akkor őrizhető meg sérülésmentesen, ha „... a sokszálú egyéni viszonyrendszerben a magunk képmását találjuk meg a velünk egyívásúak arculatában, (de) ha eközben nem fog zavarni bennünket az individualitásból eredő különbözőség”.

Az indentitást jellemző minőségi tulajdonságok a viszonylatokban nyerne konkrét értéket, így az erdélyi magyarok összmagyarsághoz való tartozásának tudata nagyobb érték, mint kisebbségi státusza.

Az egyedfejlődés menetében a személy előbb köbben rá önmagára, s csak később helyezi bele magát gondolatban a nagyobb közösségbe anélkül, hogy egyediségét a csoportjegyekből kiindulva definiálná. És éppen így működik a kisebbségi identitás ontogenezise is: az egyén előbb csak kapott, elvont formában tudja azt, hogy magyar vagy magyar kisebbségi; ez a képzet csak később töltődik fel megfogható tartalommal.

Normális körülmények között a „kik vagyunk” meghatározását kiváló elmék végzik el. S ez nem jelent manipulációt, mert a modelláló-igyekezet minduntalan verifikálódik a mindennapi tapasztalatok által („befogadó szerkezet”). A romániai viszonyok azonban aligha nevezhetők normálisaknak, mert azokat, akik képesek lennének a kisebbségi létsorsot elméleti alakzatban is megfogalmazni, minden eszközzel akadályozzák ebbéli tevékenységükben. Altalában is fogyatoznak az értelmiség sorai, s végül az identitás-örzés terepe a családi közösség sáncai közé kényszerül.

Teleki Pállal egybehangzóan Balázs Sándor is a tudományos felkészültséget, alapos magyarságismeretet, a kisebbségi létállapot elmélyült elemzését tekinti a „magasszintű önreflexió” kialakítása biztosítékának. Mert – folytatja gondolatmenetét, a valóság mint az ismeretek forrása összehasonlíthatatlanul dúsabb, mint az ismeret, amelyet róla szerzünk. Az elemzés során szükségszerű a szelektálás lényeges és lényegtelen között, ami nagy hozzáértést követel. Az identitás meghatározása csak a történeti szemlélet érvényesítésével és a szociológia, szociálpszichológia eszköztárának latba vetésével történhet: ez a tudományos apparátus szolgálja csak a jövő *logikumának* a körvonalazását.

A nemzet-definícióban a szerzőnél nem a közös terület a meghatározó elem, hanem egy adott területen lezajló események, illetve azok interetnikus viszonyokra gyakorolt kihatásai adják a nemzeté szerveződés legfontosabb mozgató erejét. Sőt, úgy látja, a romániai magyar identitás életképes lehet akkor is, ha az a romániai gazdasági struktúrához illeszkedve egzisztál.

Filozófiai értelemben a gondolkodás és a nyelv kölcsönhatása a kisebbségi életben nem pusztán lélektani-nyelvészeti szakkérdés, mint-hogy messzemenő társadalomontológiai tartalmat kap, s ezért az interperszonális viszonyok egyik mozgatójává lép elő. Az anyanyelv az erdélyi magyar nemzet önszerveződésének fő eszköze, miközben a nyelvi korlátok (iskola, tömegtájékoztató, hivatalos nyelvhasználat) az alapvető viszonyok módosulását hozzák magukkal.

Atfogóan tekintve a nyelv és a kultúra identitásra gyakorolt hatását: „...addig lesz magyar kisebbség Romániában, amíg nemzetrészünknek a tudatában értéként megőrződik saját kultúrája és nyelve.”

Az identitászavarok kialakulását a magyarok körében szerzőnk a motívumokra vezeti vissza. Az erdélyi magyarság cselekvéseinek indítékai nem tudnak harmonikusan illeszkedni a mindennapi praxisba. A gördülékenyen működő tevékenységi szerkezetekben a kívülről jövő, tettekre ösztönző indítékok közül az egyén belátása szerint szabadon választja ki a neki megfelelőt, miáltal az belsőleges motívummá válik. A kisebbségi magyar társadalomra azonban a „tettkényszer” a jellemző, nevezetesen az, hogy „...meggyőződés nélkül sodródunk az árral..., választásunk arra korlátozódik, hogy ...elkerüljük az életveszélyes ösvényeket”.

A tömegkommunikációs dömping, az egyéb ráhatások tömege cselekvést modelláló faktorrá lép elő, ami igen kevés potenciált ad az identitás (valós) gyarapításához.

Az anyaországi támogatáson kívül marad tehát a saját (szellemi) erőforrások mozgósításának a lehetősége. Am ez az esély is csökkenni látszik: egyre több magyar értelmiségi hagyja el szülőföldjét. Több más prominens erdélyi magyar személyiséggel együtt Balázs Sándor is úgy látja, hogy az itteni magyarság jövője otthonmaradásán múlik, s azon, hogy a közösség szétesésének folyamata ne váljék irreverzibilissé. Végül is a könyv gondolatmenetét lezáró óvatos optimizmus a történelmi tapasztalatokra alapoz: Erdély mindig bőséges forrását adta a magyarországi szellemi élet felfrissítésének.

Balázs Sándor: Identitástudatunk zavarai. Bukarest, 1995, Kriterion K. 400 p.

Románia népességének alakulása 1930 és 1992 között

Bereczki András Románia egyes népszámlálási eredményeit hasonlította össze a természetes szaporulat mutatóival, és ebből vont le (területi és etnikai bontásban) következtetéseket az ország tényleges és lehetséges lélekszámára, különös tekintettel a csak becsülhető kivándorlási adatokra vonatkozóan. A témát teljes spektrumban elemző dolgozatból a továbbiakban a nemzetiségi (természetesen mindennek előtt a magyar) vonatkozású megállapításokat emeljük ki.

Időpont	Összlakosság	%	Moldva	%	Havasalföld	%	Erdély	%	Székelyföld	%
1930. 12. 29.	14 280 729	100	2 839 526	19.9	5 921 046	41.4	5 520 157	38.7	828 478	15.0
Növekedés:	1 591 895	11.1	167 537	5.9	1 208 740	20.4	215 618	3.9	49 286	5.9
1948. 01. 25.	15 872 624	100	3 007 063	18.9	7 129 786	44.9	5 735 775	36.2	877 764	15.3
Növekedés:	1 616 826	10.2	497 478	16.5	636 696	8.9	482 652	8.4	81 970	9.3
1956. 02. 21.	17 489 450	100	3 504 541	20.0	7 766 482	44.4	6 218 427	35.6	959 734	15.4
Növekedés:	1 613 713	9.2	465 326	19.2	653 259	8.4	495 128	8.0	61 114	6.4
1966. 03. 15.	19 103 163	100	3 969 867	20.8	8 419 741	44.1	6 713 555	35.1	1 020 848	15.2
Növekedés:	2 456 747	12.9	432 931	10.9	1 237 142	14.7	786 674	11.7	109 824	10.8
1977. 01. 05.	21 559 910	100	4 402 798	20.4	9 656 883	44.8	7 500 229	34.8	1 130 672	15.1
Növekedés:	1 200 539	5.6	367 656	8.3	623 168	10.6	209 715	2.8	56 855	5.0
1992. 01. 07.	22 760 449	100	4 770 454	21.0	10 280 051	45.1	7 709 944	33.9	1 187 527	15.4
Növekedés: 1930-1992 között	8 479 720	59.4	1 930 928	68.0	4 359 005	73.6	2 189 787	39.7	359 049	43.3
Növekedés: 1948-1992 között	6 887 825	43.4	1 763 391	58.6	3 150 265	44.2	1 974 169	34.4	309 763	35.3

(A Székelyföld adatai Erdély összlakosságához viszonyítva szerepelnek.)

A táblázatból összefoglalóan megállapítható, hogy 61 év alatt (a második világháború okozta veszteségek dacára) 59,4%-kal növekedett Románia népességének a száma. A gyarapodásból Moldva 68%-kal, Havasalföld 73,6%-kal (Bukarest gyors növekedését tekintetbe véve), Erdély viszont csupán 39,7%-kal (Székelyföld 43,3%-kal) vette ki a részét. Erdély lakossága azonban nemcsak globálisan, hanem minden egyes részidőszakban a főatlagnál alacsonyabb növekedési ütemet produkált.

Szerzőnk a továbbiakban a népszámlálások által kimutatott és a természetes szaporulat által számított különbségekre koncentrált, s a metodikai nehézségeket sikerrel leküzdve ad megbízható becsléseket a nemzetiségi és anyanyelvi lélekszámadatakra és népmozgalmi folyamatokra.

A természetes szaporulat mutatóit megyénként vizsgálva 1969 és 1990 között, kimutatja, hogy országos viszonylatban tartósan az észak-

moldvai megyék produkálják a legmagasabb értéket. A székelyföldi mutatók néhány ezrelékkal magasabbak mind az erdélyi, mind a romániai átlagnál; a legalacsonyabbak viszont Arad megyében: 1978 óta folyamatosan negatív értéket vettek fel. Az általános irányzat szerint szinte minden megyében évről évre csökken a születések száma, így a természetes szaporulat is egyre kisebb. (A táblázatban nem közölt publikált adatokat tekintve: 1992-ben a születések arányszáma 11,9 ezrelékre csökkent az előző évi 12,1-hez képest, az elhalálozásoké viszont 11,9-ről 12,5-re növekedett.)

Mind az összlakosságra, mind a nemzetiségekre és az anyanyelvre vonatkozó adatok tekintetében eltérések mutatkoznak a statisztikai évkönyvek és a vonatkozó sajtóközlemények adatai között. További metodikai probléma: az 1977. évi népszámlálás külön regisztrálta az a románokat és a macedorománokat, az 1992. évi viszont már a román nemzetiségűek között szerepeltette őket – ellentétben a németekkel és a magyarokkal: az előbbieket létszámában nem szerepelnek a szászok és a svábok, az utóbbiban a székelyek és a csángók.

Az 1930-ban, 1956-ban és 1977-ben tartott népszámlálások külön feltüntetik az egyes népcsoportok anyanyelv és nemzetiség szerinti adatait; az 1992. évi népszámlálás viszont mellözi ezt a disztinkciót. A magyar anyanyelvű és a magyar nemzetiségű lakosok közötti különbség közel 130 ezerrel csökkent 1930-hoz képest. A jelenség magyarázata a magyar kultúrával és anyanyelvvvel rendelkező erdélyi zsidók számának drasztikus csökkenése lehet. (Ezzel szemben: 1977-ben több mint 12 ezer nem német anyanyelvű lakos nyilvánította magát német nemzetiségűnek.)

A románok részaránya 1930-ban az összlakosság lélekszámának 78%-át tette ki; ez az index 1992-re 89%-ra növekedett. A magyar nemzetiségűek analóg adatai: 1930-ban 10%, 1956-ban 9,1%, 1977-ben 7,9%, 1992-ben 7,1%.

1930-ban kereken 634 ezer német nemzetiségű személy élt Romániában; számuk 1992-ben 119 ezer lélekre apadt. Ha 1977 és 1992 között körükben nulla természetes szaporulat tételezünk fel, akkor 240 főnek kellett kivándorolnia, ha viszont a minimális (reálisabb) 2 ezrelékes ütemet vesszük alapul, úgy 255 ezer német hagyta el az országot.

A zsidók lélekszáma az 1930. évi 451 ezerről 1977-ig 26 ezerre zsugorodott. Az 1930 és 1956 közötti 67%-os drasztikus mértékű csökkenés minden bizonnyal jórészt a vészkorszak számlájára írandó, a második periódus tendenciáját pedig a tömeges méretű kivándorlás idézhette elő. (Egyetlen évben, 1958-ban 120 ezren távoztak Izraelbe.)

A cigányok számára nézve nincs hiteles adat. Egyes vélemények szerint 2-2,5 millióan lehetnek. A népszámlálások szerint létszámuk 1930 és 1956 között 57 %-kal csökkent, 1956 és 1977 között 118%-kal, 1977

és 1992 között pedig 80%-kal nőtt. Az 1977. és 1992. évi népszámlálás szerint mindenesetre a cigányok túlnyomó többsége Erdélyben (54, ill. 50%-a), s ezen belül is Székelyföldön (26, ill. 20%) élt.

Két népcsoport kivételével folyamatosan csökken az országban élő egyéb (ukrán-rutén-hucul, szerb, orosz-lipován, szlovák stb.) nemzetiségek lélekszáma. Ez a két kivétel a török és a tatár népcsoport.

Az 1977. és 1992. évi adatok részletes elemzésének bevezetéseképp Bereczki leszögezi: a 15 év alatt 1,2 millióval nőtt a lakosság lélekszáma, viszont egy 1991-ben megjelent statisztikai évkönyv 446 871 fővel többet regisztrál (1990-ben), mint az 1992. évi hivatalos népszámlálási adat. Szerzőnk következtetése: meglehetősen nagy az eltérés az illetékes szervek nyilvántartása és a valóság között, így feltételezhetően sokkal többen vándoroltak ki, mint amennyit hivatalosan nyilvántartottak.

A hivatalos román álláspont a lakosság nemzetiségi megoszlásának alakulásáról: „A nemzetiségek körében feltüntetett változásokat 1992-ben, 1977-hez viszonyítva, meghatározták egyrészt a természetes szaporulat közötti különbségek, amelyek minden nemzetre vagy népcsoportra jellemzőek, másrészt a külföldre történt kivándorlás következményeként egyes nemzetiségek (németek, zsidók, magyarok) esetében jelentősen negatív a mérleg”.

A népszámlálás adatai szerint ebben a 15 évben Erdély összlakossága 210 ezerrel, azaz 2,8%-al növekedett. Az átlagos évi növekedési ütem fele az országos átlagnak. Az elemzésből az is kitűnik, hogy Erdély 16 megyéjéből 14-ben nőtt a román nemzetiségű lakosok aránya. Hargita és Kovászna megye kivételével a magyarok lélekszáma mindennél csökkent, ám a magyarság aránya e két megyében is alacsonyabb lett, míg a románoké Hargitában 9%-kal, Kovásznában pedig 40%-kal lett magasabb.

Az időszak egészét tekintve: 1918-ban a Romániához csatolt magyar terület lakosságának 53,8%-a volt román nemzetiségű és 31,6% (1 662 699 fő) magyar. Az 1977. évi népszámlálási adatok szerint a magyarság lélekszáma csak 59 év után érte el a kezdeti szintet. 1956 és 1992 között az erdélyi lakosság növekedése 23,7%, amiből a románság részesedése 40%. Amennyiben a magyar lakosságlélekszáma az összlakossági átlagnak megfelelő ütemben növekedett volna, úgy 1992-ben 1 620 000 helyett 2 millió volna a lélekszámuk, ha viszont a románság ütemét vette volna át, úgy 2,2 millió.

Másfelől a Székelyföld évi természetes szaporulatát figyelembe véve: az erdélyi magyarság létszámának 1956 és 1977 között évente 22-22,5 ezerrel kellett volna növekednie (létszámukat tekintve 1977-ben 1,7 millió helyett 2,0 millióra), s az utolsó 15 év adataival számolva (ti. a természetes szaporulat 11 ezrelékről 3,9 ezrelékre csökkent) 2 250 000 magyar nemzetiségű lakosnak kellene Erdélyben élnie. A különbség

600 ezer fő. Az eltérés okát szerző a kivándorlók létszámában jelöli meg. 1977 és 1992 között 1,7-1,8 millió lehetett az országból kivándoroltak száma, a bevándoroltaké pedig 350-360 ezer. Az ország lakossága így 1,4-1,5 millióval lett kevesebb 1992-ben, mint ahogy a természetes szaporulat alapján lennie kellett volna.

A magyar olvasót leginkább érdeklő kérdésre – érthető okokból – nincs egzakt felelet Bereczkinél: „Hány magyar vándorolt ki? Erre a kérdésre nem adnak választ a rendelkezésünkre álló statisztikai adatok, ezért csupán feltételezésekre támaszkodhatunk, amelyek viszont mindenkor bizonytalanok”.

Bereczki András: Románia népességének alakulása 1930-1992 között. = Erdélyi Múzeum, 55. köt. 1993. 1-2. füz. 76-98. p.

Cholnoky Győző

Cs. Gyimesi Éva az erdélyi magyar értelmiségről

Fábián Péter, a Népszabadság munkatársa a közelmúltban interjút készített Cs. Gyimesi Éva irodalomtörténésszel, a kolozsvári tudományegyetem tanárával. Az alábbiakban e megnyilatkozás kulcsgondolatait referáljuk.

A kérdés, hogy miként lehet értékelni az erdélyi magyar értelmiségi elit múltját, jelenét és jövőjét, csak egzakt kutatási eredmények birtokában válaszolható meg felelősséggel. Mindenesetre „a témát jól képzett szakemberek kutatják, a csíkszeredai Regionális és Antropológiai Kutatások Központjában. Ők nemcsak Magyarországon, hanem más országokban is elismertséget vívtak ki maguknak, de itthon, Erdélyben kevésbé népszerűek”. Ennek oka hűvös profizmusuk és tárgyilagosságuk, bár ez volna az a mód és mérce, ahogyan az erdélyi magyar kultúrát, benne az értelmiségi lét betegségeit elemezni kellene. Az értelmiség önimádatra, önsajnálatra és áldozatkultuszra beállítódott észjárását, lelkiességét csak így lehet meghaladni. Persze, azért nem árt, ha mindennek kimondása közben a szeretet munkálása is kitetszik.

Ezt követően Cs. Gyimesi Éva leszögezi: „Trianon óta bennünket elkenyeytettek azzal, hogy kevés volt a kritika és túl sok a mentség, erős a hajlam, hogy felelősségünket elhárítsuk. Tapasztalom, amit a csíkszeredai kutatók szakszerűen tártak elénk, hogy például valamiféle szerepvágyban élünk s élünk. Nem a szakmai igényesség, ... hanem a magyar kisebbség képviselői szerepében tetszelgő póz jellemez bennünket, főként humán értelmiségieket.” Erdélyből „rettenetesen hiányzik” a másféleképpen látó, a modern ismeretekkel bíró középkorostyály, a harminc-negyen évesek nemzedéke.

Aki a szóban forgó nemzedékből „világgá megy”, tegye, ha viszon visszatér, az eleve otthon maradtakkal együtt tudnia kell: „a szolidaritás, az áldozatvállalás csak önkéntes lehet, mert a személyiségnek az a legfőbb kötelessége, hogy talentumait kiteljesítse – így gazdagíthat másokat. Adonyi Mária egyik versében ezt így fejezi ki: „a teljesség kötelesség”. Az is talentum, ha valaki anélkül áll be a közösség szolgálatába, hogy ezt folyvást felmutatni, bizonyítani akarná... A mi kollektivistá magyar szellemiségünkben majdhogynem lélektani-szimbolikus hatalmi terror nehezedik azokra, akik meg akarják őrizni autonómiájukat, ... s nem nyilvánítják ki minduntalan közösségi elkötelezettségük jeleit.”

„Nem a nyitott, hanem a zárt társadalom felé haladunk” – fejezi ki megdöbbenését a nyilatkozó. Majd hozzáteszi: „A kommunizmus után ennek oka egy újabb vagy nagyon is régi, vészesen tért hódító kollektivistá ideológia: a nacionalizmus.” Bár a nemzeti identitás fontos eleme az emberi önazonosságnak, mégis: e „szentség” nevében folyt és folyik a legtöbb vér. Ezekért az ismétlődő tragédiákért az egyházak, az egyházi elit tagjai is felelősek.

Az erdélyi magyar értelmiségiek közül csak kevesen vállalnak „szellőztető szerepet”, azaz, hogy ablakot nyissanak a világra, huzatot csináljanak az erdélyi magába zárkózó, konzervatív, önsanyargatóan zárt és belterjes szellemi életben. Ezzel kapcsolatban Cs. Gyimesi Éva megjegyzi: „Felüdülés néha elbeszélgetnem műszakiakkal, orvosokkal... Bennük nagyobb az igény az idegen nyelvek tanulására is, a nemzetközi fórumokon való megmérettetésre, mint a humán képzettségükben... Tisztelet a kivételeknek, például a nyelvész Szilágyi N. Sándornak vagy a filmesztéta-kritikus Józsa T. Istvánnak.” Mindebből a következőket vonja le: „Sajnos, nálunk még nincs kellő megbecsülése a szaktudásnak, a meg nem alkuvó tudományosságunknak. Könnyebb úgymond politizálni. A fiatalok már mások, bennük nagyobb az igény a profizmusra, s ez nagyon biztató.”

A következő megállapítás: „Erdélyben ma kevesen képesek úgy művelni a szellemtörténeti tudományokat, hogy mondanivalójuk azok számára is érdekes legyen, akik nem beszélnek a mi nyelvünket... Aki ma a tudomány állam- és etnikai határokat nem ismerő követelményeit tartja szem előtt, azt a kisebbségi értelmiség hangadó része hajlamos kirekeszteni a nemzeti kultúrából.” Vannak hasonló helyzetben román értelmiségiek is. „A történész Pipidi például úgy néz szembe a románság nemzeti mítoszaival, ahogy azt magyar vonatkozásban saját magunkról nem vállalja senki. Gabriel Andreescu, a Román Emberjogi Liga vezetője is gyakran kihívja maga ellen a nemzetietlenség ódiáját.” Cs. Gyimesi Éva úgy véli, hogy jelenleg akadozik a dialógus a két nép értelmisége között, s kevés kivétellel inkább csak potenciális szövetségesek fordulnak elő az „altera pars” képviselői között.

Pozitív jelenség, hogy az erdélyi magyarság soraiban van belső igény a kultúrálódásra, „könyvekre, zenére, és persze szórakozásra is. És nem lebecsülendő, hogy az idők szavának megfelelően a modern menedzseri, számítástechnikai, közgazdasági, vállalkozói ismeretekre is. Csak: hogy ez a kereslet nem fizetőképes”. A szituációt az is nehezíti, hogy „az erdélyi értelmiség messze elszakadt a romániai magyar társadalomtól, amely jelentősen tagolt, sokféle érdekcsoportból áll, és sokféle ízlés, igény jellemzi.” Nemcsak az szolgálja a nemzeti nyelvet, a nemzeti identitás fennmaradást, amit a magaskultúra igénybevételének hívnak. „Az embereknek nemcsak nemzeti, hanem másféle igényük és életmodelljük is lehet. Az ember megőrizheti szabadságát és nemzeti hovatartozását, ha utazik a világban, több munkát vállalva gondoskodik a családjáról, jó vállalkozó lesz, s nem töprenkedik minduntalan létének alapkérdésein.”

Babits Mihály és Szerb Antal figyelmeztetése ma is időszerű, ui. a műbírálókat mindmáig nem vagy nem eléggé érvényesül a kritika. „Az anyaországi értelmiség egyik legnagyobb jótéteménye lenne irántunk, ha gyakrabban méltatná igazi kritikára a mi teljesítményeinket” – vallja a nyilatkozó, mert a tudomány, irodalom és művészet megítélésében nincs kettős mérce, hiszen „azokat a hibákat erősíti fel, nemcsak az anyaországi tudományosság részéről, hanem itt, (Erdélyben) is, amelyek az elzárkózás irányába hatnak”.

„Magamentségként” említi a nyilatkozó, hogy „nem hiszek a nagy gesztusokban, a küldetéses értelmiségi mentalitásban és radikális stílusban, annál inkább a hétköznapi, lassú kitartó építkezés értelmében”. Életében e jegynek munkálkodik, és – szerencsére – nincsen egyedül. Bízató ui., „hogy a sokszínű erdélyi magyarságnak, az egyszerű embereknek nagyon leleményes túlélési stratégiáik vannak, s csupán az értelmiségünk egy része hajlamos arra, hogy dramatizáljon”.

A magyarországi médiumok – sajnos – meglehetősen egyoldalú képet adnak az erdélyi magyar társadalomról, s főképp egyoldalúan negatívát a románokról. „Pedig az ellenségkép folytonos besugárzása csak arra jó, hogy élezze a feszültségeket – summáz e témakörben Cs. Gyimesi Éva. – Eszemben sincs az a gondolat, hogy lemondjunk a román állammal szembeni autonómiaköveteléseinkről, de azt szeretném aláhúzni, használ, ha belátjuk, Kelet- és Kelet-Közép-Európában, és nem csupán nálunk, lassú lesz a mentalitás változása.”

A nyilatkozóban felmerül időnként, hogy érdemes-e az elmondottaknak megfelelően vállalni a küzdelmet. Ilyenkor eszébe jut teológus barátjának következő kis története: „Volt egyszer egy Mari néni, lyukas volt a korszója. S mondták neki az asszonyok a kútnál: – Mari néni, hát cserélje már ki a korszót, mert mire hazaér, a vize elszivárog. – Nem baj lelkeim, legalább a korszó megmosul.”

A történethez fűzött kommentár: „Sem akkor, sem azóta nem tudtam ésszerű magyarázatot találni erre a kis történetre, de azután egyetemi óráim terét úgy éreztem, mint egy szigetet, ahol nem baj, ha a tudásból valami elszivárog, a fontos az, hogy ott az intellektuális játék öröme, szabadsága bontakozik ki.”

Gyimesi Éva, Cs.: Legalább a korsó megmosul... – az erdélyi értelmiségről, a magyarságtudat megőrzéséről és az emberi méltóságról. Az interjút készítette: Fábíán Péter. = Népszabadság, Hétvége melléklet, 1996. május 4. 19. p.

Futala Tibor

A kisebbségek helyzete Burgenlandban

Az Osztrák Köztársaság legújabb keletű, a magyarországi Moson, Sopron és Vas vármegye 1921-ben Ausztriához csatolt részeiből kialakított tartománya Burgenland. Az 1918 utáni Német-Ausztria intenzíven törekedett arra, hogy korábbi területének németek lakta részeit (Dél-Tirol, cseh-morva peremvidék) megszerezze, illetve megtartsa. Ez azonban csak az „örökös tartományokon” kívül eső nyugat-magyarországi területsáv esetében járt sikerrel. A területi követelés eredményessége azonban nem változtat azon a tényen, hogy az új tartomány többnyelvű volt, és mindmáig az maradt. Az új köztársaság azonban – a nagy háború, majd a megalázó béke következtében megerősödő pángermán nacionalista közhangulat hatására – barátságtalanul viszonyult a kisebbségekhez, köztük a burgenlandi magyar, horvát, illetve zsidó és cigány népcsoporthoz.

A magyar és horvát nyelvű oktatás megszűnt az állami iskolákban, s csak az egyházi elemi iskolákban folytatódott. 1937-ben megszületett a kisebbségi oktatási törvény, amely lehetővé tette magyarul és horvátul is beszélő tanítók alkalmazását az állami iskolákban, ez azonban a hamarosan bekövetkező Anschluss miatt csak 1945 után lépett hatályba (az elemi iskolákra, tehát az 1-4. osztályra vonatkozóan). A náci német időszak mindenben rontott a kisebbségek helyzetén. A rezsim erőltette az asszimilációt, a zsidók és cigányok gettóba zárásával, majd deportálásával pedig e csoportok kiirtására törekedett. Csak néhány zsidó és kevéssé cigány élte túl az üldözést.

A felszabadulást követően Ausztria keveset tett saját kisebbségei védelme, oktatása és kultúrája érdekében, jóllehet következetesen sikrasszállt mindezekért a dél-tiroli németiséget illetően. Az 1955-ös állam-szerződés említést sem tett a magyar és cigány kisebbségről, de a horvát

m népcsoport benne elismert jogai sem érvényesültek. A magyar kisebbségről első ízben az 1976-os kisebbségi törvény (Volksgruppengesetz) tett említést hivatalosan, a cigányokat pedig csak 1993-tól ismerik el etnikai kisebbségnek. Nehezítette a horvátok és magyarok helyzetét, hogy a hidegháború következtében anyaországuktól segítségre és érdekeik védelmére alig számíhattak, és maguk sem léptek fel követelésekkel, nehogy az állam iránti lojalitásukat kétségbe vonják.

A horvát és a magyar kisebbségnek nem volt teljes szerkezetű társadalma: horvát középosztály sosem alakult ki, míg a magyarok esetében létezett egy szűk felső réteg, teljesen elszigetelve a kisebbség zömét képező gazdálkodó és földműves rétegtől. Így a társadalmi mobilitás, főleg az emelkedés többnyire csak asszimiláció vagy a vele egyenértékű elvándorlás útján mutatkozott lehetségesnek. Az elvándorlók ráadásul a kisebbségi törvényben biztosított jogokat sem élvezhetik, mivel annak hatálya csak „történelmi településterületekre”, tehát ez esetben Burgenlandra terjed ki. Nem csoda, hogy az egykori magyar gazda- és földműves családok mai nemzedékei alig beszélnek magyarul, főleg a tartomány északi részén. A magyar nyelv a közép- és felső réteg körében, illetve az ősrégi nyelvsziget településein él. Kedvező körülmény, hogy a magyarok közt (a horvátokkal ellentétben) nem tapasztalható szervezeti megosztottság vagy ellentét, így az 1976-os törvény nyomán elsőként a magyar kisebbség tanácsa jött létre 1979-ben.

A két etnikum helyzetében csak az 1980-as évektől mutatkoznak javuló tendenciák is. Addigra viszont – az 1923-tól eltelt 60 év alatt – a magyarul beszélők aránya 5,3%-ról 1,5-re, a horvát nyelvűeké 14,7%-ról 7-re csökkent Burgenlandban (1985-ös adat). A kisebbségi tanács megalakulása mellett a javulást jelezte a horvát (1979), majd a magyar nyelvű (1984) helyi rádióműsor indulása. A két kisebbségi nyelvet 1987 óta oktatják a felsőpulyai gimnáziumban, s jelenleg a horvát nyelv nyolc, a magyar pedig öt középiskolában kötelező vagy választható tárgy. Az első kétnyelvű (horvát-német és magyar-német tagozatos) kisebbségi gimnázium 1992-ben nyílt meg Felsőőrött. Mindehhez járult a vasfüggöny lebontása óta az anyaországokkal, főleg a szomszédos magyar megyékkel fenntartott helyi kapcsolatok rohamos bővülése. Az 1991-es népszámlálás 70 év óta első ízben a kisebbségek gyarapodását jelezte (7,3% horvát, 1,9% magyar lakos).

A két nyelv ismerete azonban szélesebb körű a népszámlálási adatok jelezte arányoknál. Ezt a tanulmány szerzői által vezetett részletes vizsgálat eredményei támasztják alá. A helyi felmérés 1990-91-ben az ausztriai ún. mikrocenzus keretében zajlott, és a tartomány lakosságának 3,66%-ára (a háztartások 3,41%-ára) terjedt ki, számos olyan kérdést feltéve, amely a népszámlálás során nem szerepelt. A tanulmány számos táblázattal és grafikonnal illusztrálva ismerteti az eredményeket,

amelyek teljes feldolgozása kötetben jelent meg (Holzer, Werner-Münz, Rainer: *Trendwende? Sprache und Ethnizität im Burgenland*. Wien, 1993). Ezek szerint a lakosság csaknem egynegyede (23,7%) beszéli vagy érti valamely kisebbségi nyelvet, illetve két- vagy többnyelvű családban él. A 270 ezres lakosságból 22 900 (8,6%) beszél horvátul, további 1600 (0,6%) érti ezt a nyelvet. Magyarul beszél 14 500 fő (5,3%), és további 2300 (0,8%) érti a magyart. Csaknem 2000 fő magyarul és horvátul is beszél vagy ért.

Az adatok a nyelvhasználat területi jellemzőire, szociológiai összefüggéseire, a nyelvhasználók szokásaira, ezáltal bizonyos jelenségek okaira, illetve a kirajzolódó tendenciákra is fényt derítenek. A kismartoni és a felsőpulyai járásban és a horvátul beszélők nagyobbik fele, míg a mintegy 16 700 magyarul is tudó személyből 10 500 a felsőöri és a nezsideri járásban lakik (ez utóbbiak többnyire az 5-10 ezres lélekszámú nagyobb falvakban és kisvárosokban). A nezsideri járásban szinte kizárólag családi körben használatos a magyar, míg a felsőöriben és a felsőpulyaiban a magyarul beszélők többsége nyilvánosan, sőt a munkahelyén is használja a nyelvet. Ez utóbbiak száma, nyilván a szorosabb magyarországi kapcsolatok hatására is, növekedést mutat. Mindkét etnikum korátlaga meghaladja a német nyelvű lakosságét, de igen kedvezőtlen a magyar népcsoport összetétele: mindössze 10%-a 15 éven aluli, viszont csaknem fele (45%) 60 éven felüli. (Ennek magyarázata részben az, hogy a magyarul beszélők 60 évesnél idősebb csoportjában sokan nem otthon, anyanyelvként, hanem az iskolában tanulták a nyelvet. Ilyesmi az azóta felnőtt generációknál nem fordulhatott elő.)

A javulás ellenére az asszimiláció feltartóztathatlannak látszik, átlagosan ugyanis a magyar nyelvű családokban 1980-90 között született gyermekeknek csak harmada tanulta meg a magyart, míg korábban (1950-59 között) még kétharmada. Csak magyar vagy horvát többségű településeken általános e nyelvek továbbadása az újabb nemzedékeknek. A továbbadás feltételeit a modernizáció fogalmával jellemzett tényezők (pl. szülők iskolázottsága, pártpreferenciái, mobilitása, a település jellege stb.) determinálják a burgenlandi közösségekben. A két kisebbségi nyelv jövője pedig a kisebbségvédelmi rendszeren, e nyelvek szociális vonzerejének alakulásán, és a kisebbségiek ragaszkodásán múlik. Az alternatíva a teljes asszimiláció.

Holzer, Werner – Münz, Rainer: Ethnic Diversity in Eastern Austria: The Case of Burgenland. = Nationalities Papers, 23. vol. 1995. 4. no. 697-723. p.

Balla Kálmán

Nemiség, erőszak és nemzeti mítoszok a délszláv háborúban

A volt Jugoszlávia területén dúló és lappangó nemzetiségi konfliktusok mindegyik térfelén ugyanaz a nacionalista-populista beszédmód használatos. A beszédmód azonban felfogást fejez ki, s ez a jelenlegi háborúban megrázó következményekhez vezetett. A nemi erőszak, amelyet tömegesen, egyfajta „fegyverként” alkalmaztak a területfoglalások és etnikai tisztogatások részeként, a nacionalista felfogás árulkodó megnyilvánulása. Ugyanarra utal, amire a nacionalista demagógia heroikus-populista szóvirágai: vagyis hogy a nők nem képezik a nemzet egyenrangú részét, csak a biológiai reprodukció a feladatuk, s ez helyüket is kijelöli a férfiközpontú társadalomban. A populista beszédmód lényege a politikai szféra s általában a világ leegyszerűsítése, redukálása: csak a „mi” (a nép, a nemzet) és az „ők” (a mindenkori megnevezhető ellenfél, áruló egyén vagy csoport) létezik. Ez a bináris világnézet azonban valójában a nőket is kirekeszti, hiszen a délszláv populista diskurzusban a nemzet a harcosok, a férfiak közössége, amely megvédelmezi a nőket és a gyermekeket (vagyis saját reprodukciójának biztosítékait). Így a nők is bizonyos értelemben az „ők” kategóriájába esnek.

A bináris beszédmód eluralkodása párhuzamos a szerb vezér, Milošević felemelkedésével és a szerb nacionalizmus általa dirigált és manipulált fellángolásával a 80-as évek második felében. A régivágású, nacionalizmust elvető vezetőséget Milošević úgy söpörte félre, hogy a feminin, puhány, korrupt, férfiatlan vonásokkal jellemzett, basáskodó „bürokrácia” képviselőinek kiáltotta ki tagjait, míg ő maga a keményen dolgozó, becsületes, maszkulin- és nem utolsósorban nemzeti érzelmű – „nép” vezetőjeként tüntette fel magát. A szervezett tömegtüntetések résztvevői könnyen befogadták ezt a szembeállítást, és készséges eszközei lettek az új vezérnek a hatalom megszerzésében. A következő történelmi fejezet, a föderáció szétesése és a polgárháború kitörése tovább erősítette és kizárólagossá tette a fekete-fehér világnézet uralmát, hiszen a szerb vezetés (és annak megfelelője a szemközti oldalon) totális uralma alá vonta a tömegtájékoztatót.

A háborús helyzetben persze új nevet kaptak az ellentétpár tagjai. A „mi” oldalát a maszkulin és nemzeti szerbség foglalta el, az „ők” pedig az ellenséges, egyszersmind gyáva, feminin vonásokkal jellemzett nemzetek (horvátok stb.) lettek. A rigómezei (koszovói) albánokkal kialakult, de háborúvá egyelőre nem fajult ellentétre is jellemző, hogy a szerb közvélemény hangadói a nemzettudatukban és nemzeti ideológiájukban kitüntetett szerepet játszó, de mintegy 90%-ban albánok lakta tartomány „elrablásával” vádolják a tolvajként ábrázolt etnikumot, amelyet az egykori török hódítókéval azonos muzulmán vallása még gyűlöltebbé tesz

a szerb populizmus előtt. Az albánellenes hisztéria akkor hágott a tető pontjára, amikor szerb nők megerősokolásáról terjesztett rémhíreket a szerb média. Jellemző módon ezeket sikertelen kísérletnek tüntették fel tehetetlenként és férfiatlanként ábrázolva az albánokat. A nemzet meg alázásának azonban már a kísérlete is elég volt a felháborodás kiváltásához. A szerb nemzeti önszemplélet egyik központi elemét, az igazságtalan, ellenséges erők általi nemzeti fenyegetettség mítoszát érintette ugyanis az a beállítás, miszerint az erőszak kísérletek tudatos terv részei és a terv a szerbek elűzését célozza. A szerb nők nem mint nők, hanem mint a megalázott szerb nemzet jelképei jelentek meg – a nemzet elrabolni tervezett tulajdonaként, utalva a párhuzamra, az elrabolt, illetve fenyegetett történelmi tartományra. Mindkét motívum – a terület és a nők – a nemzet fennmaradásához, reprodukálódásához nélkülözhetetlen identitás-összetevőként jelent meg, miközben maga a nemzet a harcosságok, a férfiak közösségeként írható körül.

A boszniai háborúban hírhedtté vált tömeges erőszaktétel egyfelől kifejezi a minden háborúban érvényre jutó férfidominanciát, másfelől azonban a területfoglalás és az etnikai tisztogatás egyik – egyszerre jelképes és brutálisan valóságos – eszköze lett, s ez éppen a szerb nemzeti mitológiából érthető meg. Számukra a konfliktus többi eleméhez hasonlóan ez is az etnikai dimenzióban nyer értelmet.

A délszláv nemzetek, de különösképpen az ortodox szerbek nemzeti önszempléletében biológiai és kulturális kontinuitás elválaszthatatlanul összefonódik. Ez a felfogás áll a Nagy-Szerbiát (vagy Nagy-Horvátországot) messze a történelmi múltba visszavetítő törekvések háttérében is. Az összefonódás leginkább beszédes példája volt a polgárháborút megelőző és részben előkészítő, „kulturális újjászületésének” nevezett időszak két legnagyobb szerb nemzeti rítusa: a szerbek és montenegróiak tömeges keresztelkedése a Rigómezőn, és Lázár fejedelem ereklyéinek visszavitele ugyanoda (az 1389-es vesztes csatának – a szerb Mohácsnak – színhelyére, ahol elesett). Mindkét zárandoklat a szerb nemzeti méltóság újjászületését jelezte, ugyanakkor a szerb igények és követelések megerősítését Koszovót illetően. A fejedelem állítólagos csontjait kíséző processzió ugyanis bejárta s ezzel mintegy kijelölte a szerb nemzeti területet, szellemileg és egyben területileg egyesítve a különböző jugoszláv tartományokhoz és köztársaságokhoz tartozó szerbeket.

Az ortodox hitvilágban az ereklyék szellemi értéket képviselnek. A biológiai és kulturális identitás elválaszthatatlan egymástól. A mai szerb nemzetfelfogást és nemzeti ideológiát ezek a középkori gyökerű mítoszok, rítusok és a belőlük származó – nagyon is mai módszerekkel manipulált – aktuális indulatok határozzák meg.

A mitikus gyökerű nemzeti ideológia túllép az első pillantásra szembező ellentmondásokon is. A boszniai muzulmán (bosnyák) lakos-

ság mind szerb, mind horvát részről üldözés, megvetés tárgya lett, amióta a két domináns jugoszláviai etnikum egyensúlya s ezzel békéje ismét felborult (50 év alatt másodszor). Nevezetesen annak nyomán, hogy megint megszűnt a külső, stabilizáló befolyás (amelyet az utóbbi évszázadban a török, az osztrák-magyar, majd a két jugoszláv állam képviselt). A bosnyákokat mindkét oldalról egyaránt és egyidejűleg tekintették iszlamizált horvátok (szerbek) utódainak, illetve az elnyomó törökök elszlávosodott leszármazottainak. A két egymást kizáró feltételezés – a logikára fittyet hányva – a nemzeti ideológiákban összeadódik, és erősíti egymást. A bosnyákok ezért lehetnek egyszerre megvetésre méltó árulók (akik feladták hitüket s nemzetiségüket) és gyűlölt, nemzetidegen hódítók. Az általuk lakott terület „visszaszerzése” és „megtisztítása” pedig a szerb nemzeti ideológia és önszemlélet további kulcsmozzanatának – a történelmi sérelmek felszámolásának és az elszenvedett igazságtalanságok helyrehozásának – szellemében történik. A bosnyák területek elfoglalására buzdítva a lakosság egykori, eredeti szerb mivolta szerepel igazoló tényezőként, a harctéren viszont már a bosnyákok idegen, hódító török voltának hangoztatása célszerű.

Végső elemzésben a délszláv konfliktus középkorias ideológiai gyökerei az egyéni, polgári jogok fogalmának kialakulatlanságában és a női egyenjogúság csökevényes voltában lelhetők fel. Mindezért az egykor oly toleránsnak tűnő szocialista Jugoszlávia is felelős.

Sofos, Spyros A.: Inter-ethnic Violence and Gendered Constructions of Ethnicity in former Yugoslavia. = Social Identities, 2. vol. 1996. 1. no. 73-91. p.

Balla Kálmán

Nacionalizmus és vidéki elmaradottság Szerbiában

Marx a vidék „idiotizmusáról” beszélve az ott uralkodó elmaradottságra, reakciós értékekre gondolt. A szó eredeti görög őse azonban a privát, otthoni (tehát nem közösségi, politikai) jelentésű jelző, s ez valóban jellemző a vidéki gondolkodásra, amelyben a helyi gondok, erkölcsök és értékek élveznek elsőbbséget. A vidékiség másik értelme a várossal, az urbánus értékekkel való szembenállás. Az etnikailag homogénabb vidék mindig nemzetibbnek, a heterogénabb város mindig polgáribbnek látta önmagát, s az ennek megfelelő értékek letéteményesének.

A kommunista Jugoszláviában (Tito uralmának 35 éve s az azt követő 7 év alatt) a városi értékek domináltak. Az öngazgatás ipari-szak szervezeti gyökerű elve, a világiság, a nemek egyenjogúsága és a nem-

zetiségek egyenrangúsága egyaránt a hagyományos szerb falusi értékek tagadása volt. A vidéki szerbség legkonzervatívabb, legelmaradottabb sarkából, a koszovói szerbség legkonzervatívabb, legelmaradottabb sarkából, a koszovói szerbek köréből azonban ellentámadás indult a kommunista hatalom gyengülésének történelmi pillanatában.

Szerbiában a múlt század elején még a földművelés is másodlagos jelentőségű volt. A legtöbben legeltető gazdálkodást folytattak, nagycsaládos társadalomban. Városok nem voltak, ipar nem létezett, a királyi udvar falusias volt, Belgrád lakossága 1914-ig sem érte el a 100 ezret. Vidéken földbirtokos réteg sem alakult ki, a lakosság a túlnépesedés ellenére helyben maradt, s ez hozzájárult a XX. századi Jugoszlávia instabilitásához, illetve elmaradottságához. Szerbiában csökkent a leglassabban a mezőgazdaságból élők aránya: 1948-ban még több mint 72% volt, s 1981-re is csak 27,6-ra csökkent a szűkebb (Koszovó és Vajdaság nélküli) Szerbiában, ami a legmagasabb regionális arány (Horvátországban 15%, Szlovéniában 9,4%, és Koszovóban is csak 24,6% volt). Ugyanakkor a szerb lakosság 10,8%-a még mindig írástudatlan volt, s az 50 éven felüliek körében ez az arány meghaladta a 27%-ot.

Milošević hatalomra jutása 1987-ben a vidék, a falusi Szerbia győzelmét jelentette a Titói urbánus munkásideológia fölött. Szerbiában mindmáig Belgrád az egyetlen nagyváros, az eredmény tehát nem meglepő. A kommunista időkben Belgrád, Zágráb és Ljubljana hármasa volt a politika és a döntések centruma. Anemzeti ellentétek kiéleződésével ezek szembekeverültek egymással, és Milošević jó érzékkel ismerte fel, hogy a belgrádi pártbürokrácia elszigetelődött. Azonnal a szerb nemzeti újjászületés élére állt, s akkor kiderült, hogy a vidéki Szerbia csak vezetőjére várt.

Az újjászületés Koszovóból indult, ahol 1968 óta a helyi albán kommunisták kezében volt a vezetés. A konzervatív falusi szerb közösségek mélyeséges sértődöttséget éreztek emiatt, s rendszeresen küldöttségeket menesztettek albánellenes panaszokkal a fővárosba. Milošević volt az első, aki meghallgatta őket, s felismerte a nemzet mozgósítására kínálkozó lehetőséget. Az új közönség, a hívek tömegei az addigitól eltérő szavakat vártak. Ezt az igényt elégítette ki az új vezér nemzeti populizmus. Ez a tömegfogyasztásra szánt ideológia azonosította a nemzet és a nép fogalmát, s azt egyszerű, erkölcsös, hagyománytisztelő, becsületos vonásokkal ruházta fel. Nem hiányzott a városellenesség sem, ezt használta fel Milošević a „bürokráciaellenes forradalom” jelszavával s a falusi tömegek támogatásával a koszovói, a vajdasági és a montenegrói kormányzat megbuktatására, akárcsak a vallásosságot a szerb ortodox egyház támogatásának megnyeréséhez. De Milošević mellé állt a szerb értelmiség nagy része is, amely nemzeti és vidéki-hagyománytisztelő nosztalgiáinak engedett, s az írók 1986-os memorandumával Belgrádban készítette elő az urbánus Szerbia bukását.

Manapság csak egyes belgrádi körökre korlátozódik az ellenzék befolyása. Az általános antiintellektuális légkör hatására 1989 után legalább 120 ezer szerb értelmiségi hagyta el hazáját.

A populista ideológia kiegészült a hagyományos szerb nemzeti ideológia két alapmotívumával: az egyik az el nem ismert nemzeti mártíromság és a múlt mitologizált szenvedései (a kereszténység védelmezése, amiért Európa megtagadta az elismerést), a másik a szerbellenes összeesküvés mítosza (a mindenkori ellenség támogatása a Vatikán, Németország, Amerika stb. részéről).

A falusi bázisú populizmusoknak általában is jellemzőjük a sértettség, a kismemizettség, illetve a gyanakvás alapérzése, hiszen a politika, a döntések, a vezető réteg a városokhoz kötődik. Ezért a falusi bázisú mozgalmak és felekezetek általában kevésbe toleránsak. Másfelől pedig a falusi lakosság a nacionalizmus, a radikális sovinizmus potenciális háttérország lehet, különösen Közép- és Kelet-Európa bizonyos államaiban az 1989-es fordulat nyomán.

Jugoszláviában 1989-91 között a város-vidék ellentétet etnikai síkra terelték a Milošević gárdájába tartozó politikusok és az általuk irányított tömegtájékoztatók. Boszniában és Koszovóban a városok és a falvak egy része vegyes lakosságú volt, így ott az etnikai öntudat erősödéséhez, majd a többi etnikum gyűlöletéhez vezetett a – korábban a város által megtestesített értékek elleni – kampány folytatása. A vidék mozgósítása könnyen fokozható és átfordítható volt nemzeti mozgósítássá. E kettőhöz járult a felekezeti újjászületés, az ortodox egyház csatlakozása a nacionalista-populista kampányhoz. Az egyház lapja 1991-től diadalittal ünnepelte a szerb csapatok horvátországi és boszniai haditetteit.

A nacionalizmus természetesen nem elsődlegesen falusi, vidéki bázisú jelenség, hiszen sokan leírták, hogy az iparosodás és városiasodás korához és jelenségéhez köthető. Térségünkben ennek jellemző példája a múlt századi magyar vagy a cseh nemzeti mozgalom, amely a városi polgárságra és az urbanizálódott földbirtokosokra támaszkodott, noha felhasználta a népi eredetű jelképeket és mítoszokat is. Ezek a városi lakosságból kiinduló mozgalmak azonban óriási távolságra vannak – a mai szerb populizmushoz hasonlóan – a vidéket mozgósító nacionalista lázadásoktól, amelyek ideológiája, türelmetlensége, erőszakossága a régebbi korszakok parasztlázadásaira emlékeztet. Ez utóbbi nacionalizmusok neo-tradicionalizmusa és xenofóbiája mindenképp komoly veszély képvisel, s nemcsak a szerbek lakta területeken. További vizsgálatuk ezért felettebb indokolt.

Ramet, Sabrina Petra: Nationalism and the 'idiocy' of the countryside: the case of Serbia. = Ethnic and Racial Studies, 19. vol. January 1996. 1. no. 70-87. p.

Balla Kálmán

Háború és konfliktusrendezés Boszniában és Libanonban, (Kísérlet egy strukturális összehasonlításra)

A múlt év elején megjelent párhuzamos elemzés a boszniai fegyvertüenyugvás és politikai rendezés reményének megszületése előtt íródott, láthatóan az európai-atlanti békéltetési próbálkozások sikeréért szurkolva. A libanoni párhuzamra is azért van szüksége, hogy a boszniai konfliktus megoldásához a vele sok tekintetben rokon libanoni polgárháború (1975-90) megállításának tapasztalatait felmutassa.

A libanoni és a boszniai háború területi hasonlósága: a különböző nemzeti és etnikai csoportokhoz tartozó erők hosszan elnyúló, okaiban-körülményeiben alig követhető küzdelme, az erőszak végletes eszkalációja, a külső pártfogók rejtett vagy nyílt beavatkozása és nyilatkozatháborúja stb. mellett a lényegi hasonlóság is fennáll, modellt képez. Természetesen a modell eltérő jegyei is megfoghatók.

Libanon is és Bosznia is többféle nemzeti, etnikai és kulturális identitás örökségét kapta, mely a szűkebb-tágabb környezet változó konstellációiban, valamint a belső folyamatok dinamikájában egyaránt robbanékony konfliktushelyzeteket hordozott. Az aknák egy részét a történelmi előzmények viszonyai hagyták a jelenre.

A libanoni konfliktusforrás ama történelmi-konfesszionális elvű „nagykoalíciós” kompromisszumig vezethető vissza, amely a libanoni szuverenitás bölcsőjénél (1943) a drúz-maronita- és ortodox kereszténység, ill. a szunnita- és síita-mohamedánok képviseleti arányát és a hatalmi pozíciók hasonló elvű elosztását alkotmányosan rögzítette. A síita csoportok súlynövekedése és tömeges elnyomorodása az első pillanattól feszítette a rendszert, s így gyújtópontja lett a szociális feszültségeknek is. A szociális konfliktus később konfesszionális szint öltött. Azután gyorsan megjelent a külső pártfogók köre, hogy – a fegyverjuttatást sem kizárva – mindegyik a maga partikuláris és regionális különérdeke szerint támassa meg az összecsapásban résztvevő feleket (Szíria, Izrael, palesztinok; a globális kelet-nyugati szembenállás hatalmai).

A jugoszláv föderációból kiszakadt Bosznia-Hercegovina is már abban a túlhevült forrongásban kezdte meg külön életét, amely a Tito utáni Jugoszlávia egészét szétfeszítette. Ez elsősorban a nagyszerb fölényérvényesítés reakciójaképpen következett be. Amint begyűrűzött a volt föderális egységekbe, előhívta különféle nacionalizmusok ellenállását.

Bosznia-Hercegovinában konkrétan moszlim és keresztény kultúrájú, ez utóbbin belül horvát és szerb identitású csoportok aktivizálódtak. A külső faktor már közvetlen közelből adott volt: a szerb, illetve horvát szuverenitás egymással küzdelemre lépett nacionalizmusa. E küzdelem boszniai begyűrűzése igen hamar a bosnyák multietnikus régió felosztására

Lengyelországi németek

A potsdami értekezleten szovjet igényként elfogadták a lengyel-német államhatár nagyléptékű nyugatra csúsztatását, s ezzel összefüggésben az ottszorult német népcsoportok „átszármaztatásának” (Transfer) tervét is. Lengyelország ezzel a földrajzi „áthelyezéssel” részint megszabadulni látszott belorusz és ukrán tömegeitől, részint pedig jogosítványt nyert nem kért németjeinek (pl. Mazuria, Gdańsk környéke, Odera-Neisse vidék) kitelepítésére.

Ezzel a korábban mintegy 35%-ban nem lengyel lakosú szuverenitás papírforma szerint majdnem tiszta nemzeti állammá vált volna. Mind a belső, mind pedig a szélső délnyugati övezetekben (Szilézia) azonban ott élt az a köztes vagy kettős identitású tömeg, amely Lengyelország különböző felosztásai és az évszázados német fennhatóság következtében félig-meddig germanizálódott eredetileg lengyel törzsrű „autochton” népesség volt. Ezt az állam meg is akarta tartani. Ezért kezdetét vette vissza lengyelítésük (egészen a névváltoztatás kényszeréig menően), és 1951-ben végre rendezték állampolgárságukat is. Azonban mindez csak a felszín volt, az „autochtonok” a maguk részéről ui. inkább németek akartak lenni. Szívós harcot folytattak a kitelepülés lehetőségéért, és őrizték német részidentitásukat. Évtizedek múltán egyöntetűen a Szolidaritáshoz húztak, a rendkívüli állapot idején pedig, mivel a kitelepülésnek még az elvi lehetősége is szünetelt, elkezdtek szerveződni.

Kezdetben egymástól független helyi csoportok szintjén indult a mozgalom, tulajdonképpen a kitelepülni akarók közös, gyakorlati célú fellépése formájában (1982). E csoportok azonban hamarosan civiljogi elismerésüket kérelmezték, hol az Allamtanácsnál, hol pedig a vajdasági hatóságoknál. Természetesen, egészen a rendszerváltásig, következetes elutasításra találtak. Ha illegálisan és informálisan is, 1985-ben Sziléziában megindult a helyi csoportok összekapcsolódása „Sziléziai német baráti kör” néven. Később mind szélesebb, mondhatni országos körű tömörülés lett belőle. A rendőri fellépés ugyan nem maradt el, de csak egy-egy funkcióviselő molesztálásainak, időleges lefogatásának formájában. Nekik váratlanul esetenként megadták a kitelepülési engedélyt is, vagy éppenséggel kényszerítették őket a távozásra.

Gyors – azonnali – változást hozott a folyamatban a rendszerváltás. Az 1989. évi kerekasztal határozatai már kitértek a nemzetiségi kérdésre, majd Mazowiecki miniszterelnöksége kezdetétől, párhuzamosan a szovjetunióbeli lengyel kisebbség védelmének politikájával, a hazai kisebbségek vonatkozásában is deklarálták és fokról-fokra érvényesítették az alapvető jogokat. Az indító szakasz fontos állomása volt Kohl német szövetségi kancellár és a lengyel vezetés 1989. novemberi tárgyalásáról kiadott közös nyilatkozat. Katowicében két hónap múltán (még a LEMP feloszlata előtt) bejegyezték (egyelőre regionális illetőséggel) a „Német etnikumhoz tartozó polgárok társadalmi-kulturális társaságát”. Hamar követte ezt több más körzeti tömörülés az ország más részein is. Az egyes szervezetek meglepően nagy létszámot tudtak felmutatni. (A szerző nem közöl számokat, más források azonban, még az állandó kitelepülés ellenére is, több százezerről beszélnek, elmenve esetleg a millióig. – K. S.)

A további előretörés adatai: az első önkormányzati választásokon (1990. május) a német szervezetek részéről állított 500 egyéni jelöltből 380 bekerült a testületekbe; ezt a szintet az 1994-es választások még javították is; az 1991-es képviselő- és szenátusi választásokon 7 képviselői és 1 szenátori hely volt az eredmény. 1990 szeptemberében egyébként, katowicei székhellyel, létrejött az Országos Tanács is. Belőle azonban leszakadt egy szélsőséges frakció, mely a németországi irredenta „Kiüldözöttek Szövetségével” kívánt együttműködni. E szűkebb időszak össznémet változásai ui. – határon innen és túl – revans-illúziókat ébresztettek Szilézia vonatkozásában. A mozgolódást Lengyelországban heves sajtókampány kísérte, s még az opei püspök is szükségét érezte, hogy a szószékről lépjen fel a sovinizta hullám ellen. A politikai irányítás 1991-től végül is parlamenti frakció kezébe került: ez hosszú távra szóló koncepcióval dolgozik mind a kisebbségi törvény előkészítése és az alkotmányozás terén, mind az 1991. júniusi német-lengyel együttműködési szerződés pontjai vonatkozásában. A folyamatok korántsem problémamentesek. Például a felső-sziléziai különleges gazdasági övezet terve (német tőkebefektetéssel) zátonyra futni látszik a tőkebehozatal adminisztratív buktatóin, miközben „hazafias” aggodalmak is kísérik a nehézkes próbálkozást. Helyenként a nyílt kisebbségi érdekérvényesítés önmagában is szembetalálja magát a „nemzetféléssel” (utca-, helységnevtábla-, emlékmű-harcok), a főfolyamat azonban változatlanul előremutató.

Eichenberger, Carsten: Die Deutschen in Polen. = Kaindl-Archiv. Zeitschrift des Bukowina-Instituts für den Kulturaustausch mit den Völkern Mittel- und Osteuropas, 1994. 20. H. 244-254. p.

Komáromi Sándor

Orosz sztereotípiák a lengyelek és Lengyelország megítélésében.

(Orosz szerzők cikkei a Więz c. lengyel folyóirat hasábjain)

A Więz szerkesztősége elhatározta, hogy tematikus számokat tesz közzé a lengyelek és Lengyelország megítéléséről mindazon népek körében, amelyek a nemzet és az ország életében fontos szerepet játszottak, illetve játszanak mindmáig. Külön érdekessége az elhatározásnak, hogy a vonatkozó cikkeket az „altera pars” szerzőitől várják. Elsőként a sorozatban orosz szerzők (összesen tízen) szólalnak meg. Közülük a referátum végén feltüntetett négy szerző dolgozatát ismertetjük.

A lengyelek sok tekintetben negatív oroszág képének történeti kijegesedési pontjai (Oroszország részvétele Lengyelország felosztásában, a két világháború közötti szovjet magatartás, Molotov-Ribbentrop-paktum, Katyn, a második világháborút követő szovjet-lengyel kapcsolatok alakulása) közismertebbek, mint az, hogy az oroszok miként vélekednek a lengyelekről és országukról.

Az oroszok lengyelfóbiájának ugyancsak történeti gyökerei vannak, amelyek a 17. századi lengyel intervenciókra vezethetők vissza, még ha ezekben más etnikumok (ukránok, fehéroroszok és litvánok) is érintve voltak. Más kérdés, hogy ezeket az intervenciókat az oroszok „magukra vették”, Oroszország további története meghatározó mozzanatainak könyvelték el. Ugyanebből a szempontból ítélték meg negatívan a lengyel felkeléseket is (különösen az 1830. évit). Mindez elégséges „alapot” szolgáltatott ahhoz, hogy az oroszok a lengyeleket lázadó, a szabadságot véglegesen igénylő népnek tartsák, olyannak, amely a Nyugat bástyájának szerepében tetszeleg, miközben a valóságban csak a szláv család Nyugat által „elzüllesztett” tagja.

Három szerzőnk (Miller, Portnikov és Vorokov) állítja egybehangzóan és egymást csak itt-ott kiegészítve, hogy az oroszok lengyelelenségének legrégebbi rétegét a 19. századi orosz irodalom nagyjai alakították ki műveikben.

E tekintetben Puskin jár az élen: 1831-ből származó versei szinte enciklopédiájául szolgálnak az oroszok lengyelekről való vélekedésének. Ő a két nép/nemzet öröktől való ellenségeskedéséről beszél, miközben viszályukat, „családi perpatvarnak” minősíti. A lengyel felkelés miatt a „büszke Varsóról” mond ítéletet, felemlítve azt, hogy a lengyelek 1812-ben segédkeztek Napóleonnak Moszkva felégetésében. Mickiewicz bárátságáról is lemond, holott korábban – dekabristákkal kapcsolatban – mély egyetértés volt jellemző mindkettőjükre.

Dosztojevszkij ugyancsak (pl. a Karamazov testvérekben) negatívan ábrázolja a lengyeleket. Szerinte a lengyelek, nemesi származásukra hivatkozva, kezdetben magas lóról beszélnek, azután lelepleződvén mint

országban számos német, litván, lett, fehérorosz és ukrán katolikus él, ám összességében a lengyelekkel együtt alig egy százalékát teszi ki a lakosságnak. Jelenleg az európai Oroszországban mindössze 75 katolikus plébánia és 71 katolikus pap működik. A görög katolikusok főként ukránok (Nikita Hruscsov annak idején – 1943-ban – 2396 parókiájukat rendelte pravoszláv fennhatóság alá – Sztálin instrukciójára természetesen). Lengyel és más nemzetiségű katolikusok hatalmas szétszórtságban élnek, túl a sarkkörön – Szibériában és a volt déli szovjet köztársaságokban.

(Barcevič a továbbiakban arról beszél, hogy a katolikus egyház miként szeretne lengyel egyházzá is válni, illetve hogyan működhetne együtt a pravoszlávokkal.)

Az aposztrofált szerzők cikkeiből az is kiderül, hogy a lengyelséggel és a lengyel állammal kapcsolatos sztereotípiák új rétegében számos pozitív elem is van, minthogy a 90-es évek elejétől az oroszok bizonyos értelemben „tanulni járnak Lengyelországba” (évente több mint kétmilliónyian). E tanulás tárgya az üzleti élet, a magángazdálkodás, egyszóval a kapitalizmus volt, amiben a lengyelek messze megelőzték az oroszokat. De az oroszok is jó tanulónak bizonyultak, olyannyira, hogy napjainkra már nyugati értelemben is jelentősnek mondható nagykapitalisták egész sora található az országban.

A gazdasági kapcsolatokban az oroszok immár kritizálni is merik tanítómestereiket, azaz a lengyel üzletembereket könnyelműeknek és megbízhatatlanoknak tartják, s helyettük inkább a magyarokkal és a németekkel lépnek üzleti kapcsolatokra. Ezek az új megítélési negatívumok gyakran a régebbiekkel keveredve terjednek az orosz közvéleményben, amely valójában azt szeretné, hogy a két nemzet közötti véleménykülönbségeket és feszültségeket közvetlenül, egymás közötti tárgyalásokon küszöböljék ki. Mások – pl. Brüsszel – közvetítése nélkül.

Erre megvan a lehetőség, hisz – a történelemben hosszú idő óta először – két független állam tárgyalna egymással. Az orosz politikai elit annál is inkább jó mozgástérrel rendelkezik e vonatkozásban, mert a fiatal oroszok között rengeteg tisztelője van a lengyel kultúrának, s ennek folyományaként körükben sokkal kevésbé vannak jelen azok a megítélési tehertételek, amelyek apáik nemzedékére jellemzőek.

A lengyelek mindenesetre érzékenyebbek a nemzetiség dolgában, mint az oroszok, akik – soha nem váltak etnikai elnyomás áldozataivá. Érthető ezért, hogy a lengyel fél felől miért várnak el empátiát az oroszoktól a „közös dolgok” rendezésének útján. (Olyan gesztusok kellenek, mint 1993-ban Jelciné volt, aki a katyni áldozatok hozzátartozóit „bocsáztat meg” felkiáltással próbálta megkövetni.)

Az oroszoknak tudniuk kell: a lengyelek számára az orosz kérdés to-

Ábra is nagyon fontos, míg az oroszok megengedhetik maguknak, hogy a lengyel kérdést periférián tartsák. Igaz, jelenleg nem létezik közös orosz-lengyel határ, ám a lengyelek nem látnak semmiféle garanciát arra nézve, hogy Oroszország nem kezd egyszer ismét „sajátos viszonyok”, „speciális kapcsolatok” bevezetéséről álmodozni. Ez ugyancsak – s nem is akárhogy – sürgeti az orosz-lengyel viszony rendezését, a két nemzet tagjai között meglévő negatív sztereotípiáknak az emlékezésben való „békévé oldódását”.

Végül meg kell jegyezni: a negatív sztereotípiák kialakítói, terjesztői és életben tartói – mint mindenütt – a lengyel-orosz viszonyban is az elit és kevésbé elit értelmiségi rétegek, különösen ha a politika még „lovat is ad alájuk”. A köznép – hacsak az ellenkezőjére nem izgatják – korántsem ítéli el a másságot, toleráns magatartást tanúsít iránta. Pl. sok lengyel száműzött visszaemlékezésében szerepel: a helyi orosz és más nemzetiségű lakosság miként próbálta enyhíteni a hivatalos bánásmód okozta megpróbáltatásokat, szenvedéseket.

[Barcevič, Viktor] Barcewicz, Wiktor: *Kościół katolicki w Rosji – polski czy jednak rosyjski?* = *Więź*, 39.rok. 1996. 2.no. 58–63. p.

Miller, Aleksiej: *Cóż nam po Polsce...* = *U.ott*, 24–29. p.

[Portnikow, Vitalij] Portnikow, Witalij: *Rosja i Polska: już nie sąsiedzi.* = *U.ott*, 17–23. p.

[Voronkov, Vladimir] Woronkow Władimir: *Lach w oczach Moskala.*

Próba uogólnionego portretu. = *U.ott*, 9–16. p.

Futala Tibor

Nemzeti és nemzetiségi irodalmak

A szlovákiai magyar líra újabb nemzedékei 1970–1988

Az alább referált kötet elméleti alapvetésében avagy „újabb ars c (ticájában” a szerző azokat a fogalmakat tisztázza, amelyek mentén, m valamely prizma fénytörésében, megérthető az általa vázolt kor kritil ideálja és a tényleges kritikai állapotok közötti állandó feszültség és lentmondás. Szerzőnknek konkrétan az a szándéka, hogy a „hatalmi c vek kritikájá”-ra az esztétikum- és szövegközpontú „kritikai érvek h talmá”-val próbáljon meg feleletet adni.

Két évtized három nemzedékének líratörténeti szintézise ez a köny valóságos irodalomtörténeti hosszmetesz, melyet szerencsésen egész tenek ki a mély azonosulási készséggel megrajzolt költői arcképek k resztmetszetei. Oldalain kor-, eszme- és intézménytörténeti adalékol az adott szocio-pszichokulturális keret vázlatos ábrázolásai és ezek ösz szefüggései találhatók az egyes költeményekben, életművekbe, nemze déki viszonyokba ágyazottan.

Az Egyszemű éjszaka (Pozsony, 1970) c. antológia költőiről szólva nemcsak az e kötetben megjelent verseiket tekinti kiindulási alapnak hanem az Irodalmi szemle 1969 és 1970-es évfolyamaiban megjelent költeményeiket is. A „kilencek” – Aich Péter, Tóth László, Varga Imre, Kulcsár Ferenc, Kmeczkó Mihály, Keszeli Ferenc, Szitási Ferenc, Németh István, Mikola Anikó – indulása újat, szokatlant, meghökkentőt hozott, merőben új művészi alapállást. Mindig a szövegből kiindulva kutatja e nemzedék „esztétikai hozadékát” azt, hogy „az életet az ott-hontalanság érzetével közelítik meg, de mégis a költészetbe vetett hite erejével teremtenek fantasztikus fényben ragyogó új világot... ahol is »csak fekete madárnak álcázott / fehér madár kering / pirosan / szárnya szegetten / türkiz kulisszák között / püspöklila csőrű reflektorok csóvájában / színtelen üvegfüggöny mögött« (Keszeli Ferenc: Magány)”. Szenvedés elleni hatásos fegyverük a groteszk. Talán Mikola Anikót és Szitási Ferencet kivéve, ez a csoport egészére jellemző. Időszemléletük is új, csakúgy mint az énkifejezésük. „A szimplán fogalmilag felmutatott én” eltűnik a verseikből, mondhatni „felszívódott” költészetük anyagába, s ehhez persze új stíláriis jegyek, újfajta képszerűség is társul. Verseik ettől nem érthetetlenek, csak szövegközpontúbb kritikával közelíthető meg. Ezek a jellemzők persze nem minden versben és nem egyetlen szinten realizálódnak.

A hetvenes évek második felétől, egy évtizeddel azt követően, hogy az Egyszemű éjszaka hangadó triumvirátusa (Varga Imre, Tóth László, Kulcsár Ferenc) bemutatkozott az Új Ifjúságban, és hogy Tözsér Árpád 1967-ben nemzedéki toborzót fűjt az Irodalmi szemle Vetés rovatának programadó cikkében, újabb pályakezdések tényét rögzítheti a líra tör-

ténetét vizsgáló irodalomtörténész. Annak ellenére, hogy mind az Irodalmi szemlének, mind a Megközelítés (1980) c. antológiának voltak a nemzedéki integráló erők megteremtésére irányuló kísérletei, mégsem a csoportos bemutatkozás jellemzi ezt a szakaszt (1975–1984), hanem az egyéni indulásé, a magányos küzdelmeké. Varga Erzsébet (Zöld vizek, piros kavicsok, 1976), Balla Kálmán (Betüvetés, 1978), Bettes István (Bohócok áldozása, 1981), Barak László (Sancho Panza szomorú, 1981) nevét kell e szakaszból megjegyezni.

A Megközelítés c. antológia (gesztora Tóth László) a fiatal képzőművészek alkotásain kívül Karsay Katalin, Kendi Mária, Kövesdi Károly, Lunczer Gabriella, Molnár László, Somos Péter és Soóky László verseit is tartalmazta, nem tudott nemzedéket szervezni a résztvevők képi világából „a drámai életérzés egysége kiveszett, ... következésképp a stíluseszmény manírrá, modorra vált” esetükben. A Megközelítés szerzői az összeállítás idején – 1978-ban –, nem voltak képesek az „egyszeműsök” világképi nyitására csatlakozni, nem tudták vállalni a „csongori szereputatot” (Kövesdi Károly), fordított előjelű lázadó se reggé, amely „visszafelé és elfelé tör, hullajtva fegyvert, feladva halmozat” és rezignáltan vonulva vissza a versbe, vagyis inkább a látszatvers sémáiba. Csatlakozni az Egyszemű éjszaka nemzedékének valóság-szemléletéhez, kritikusi indulataihoz a Megközelítés költői közül csak Kövesdi Károlynak és Soóky Lászlónak sikerült a későbbiekben. Az antológia megjelenése után jelentkezők közül pedig Bettes István tudott az „egyszeműsök” által kimunkált szatirikus-groteszk-ironikus hagyomány folytatójává lenni.

Azután Varga Imre, Tóth László, Kulcsár Ferenc, Mikola Anikó, Balla Kálmán, Kövesdi Károly, Bettes István, Soóky László kezdett kötetek jóvoltából valamiféle csoporttá összeállni. Ezt a folyamatot a szlovákiai magyar kritikai közgondolkodás gyöngeségei, illetve a recepciós rendszer torzulásai nemhogy segítették volna, hanem sokkal inkább gátolták.

A három hullámban kirajzó második nemzedék költői közül Balla Kálmán, Varga Erzsébet, Kövesdi Károly és Barak Károly költői arcképét vagy pályáját rajzolja meg különösen sok szövegelemzéssel a szerző.

A Megközelítés c. antológiát a szlovákiai magyar irodalom folytonosságának féltése hívta – koraszülöttként – életre. Ez az 1970–1980 közötti nemzedéki apály átnyúlt a nyolcvanas évek első harmadára is. 1983-ban az Irodalmi szemle hasábjain Duba Gyula új műhelyrovatot indított, Holnap címen. A folyóirat kényszerűen vállalt „ügyeletes minden” szerepe miatt azonban igazi műhellyé válni ez a rovat nem tudott. Az irodalmi élet tagolatlansága és az irányító intézményrendszer által vállalt és támogatott értékrend egyre távolabb került az igazi iro-

dalom – esztétikailag hitelesített – értékrendjétől. Nehezítette a helyzetet az Irodalmi szemle és a pályakezdők kapcsolatában az a tény, hogy az írójelöltek többnyire vidéken éltek, a Csallóköztől a Bodroglóig, egymást sem igen ismerve. Így a hasábjain műhely helyett pusztán publikálási lehetőségekre tettek szert.

Váratlanul ért tehát sokakat, hogy az áhított műhely, egy olyan pálya kezdői csoportosulás, amely nemzedékké tudta formálni önmagát, és belenőtt a csehszlovákiai magyar irodalmi életbe, végül is vidéken jött létre, nevezetesen Érsekújvárott, a magyar irodalom egyik legnagyobb kereső, kutató, kísérletező alkotója, Kassák Lajos szülővárosában. A „kezdő irodalmárok országos mozgalmát”, az író, diák, íródeák, ironia szavakra utaló Iródiát Hodossy Gyula tengernyi munkával szervezte meg, erkölcsi és anyagi támogatót nyerve a Csemadok érsekújvári helyi szervezetében, illetve a városi-járási könyvtárban. Így adták ki a „módszertani segédanyagok” nevezett Iródia füzeteket, melyek magukon viselték az indulás valamennyi gyermekbetegségét. Tevékenységük három éve alatt azonban a rugalmas gondolkodás és az önmegújító képesség számos jelével állandóan keresték a kapcsolatot a csehszlovákiai magyar irodalom idősebb alkotóival. A legtöbb támogatást Grendel Lajostól és Balla Kálmántól kapták, de előadóként mások is (Turczel Lajos, Duba Gyula, Szeberényi Zoltán, Fonód Zoltán, Klimits Lajos) megfordultak a fiatalok között.

1986 szeptemberében a mozgalom a pártközpont politikai parancsának kényszerére ugyan felfüggesztette a tevékenységét, de a benne felhalmozódott energia akkorra már olyan erős volt, hogy más formát öltve menthette át magát a jövőnek. Így alakult meg 1986 decemberében a Szlovákiai Írók Köre. S még ebben az évben nyolc fiatal költő munkáival jelent meg a Próbaút c. antológia. Csepécz Szilvia, Fellingner Károly, Hodossy Gyula, Ravasz József versei költői világukat, tématarukat, és kifejezőeszközeiket tekintve egyelőre a kisebb eredménnyel kecsegtetők csoportjába sorolhatók. A második ígéretesebb, a tehetség határozottabb nyelvi-poétikai jegyeit felmutató, érettebb gondolatosságú, markánsabb világképű csoportba Zalabai szerint Farnbauer Gábor, Hizsniai Zoltán, Krausz Tivadar, Juhász József tartozik. Mind a négyen az „elvonat tárgyiaság” líráját képviselik. Felerősödik az antológiának ez a jellegzetessége azáltal is, hogy Csepécz Szilvia és Fellingner Károly legsikerültebb szövegei is efelé a lírai tartomány felé gravitálnak.

Anélkül, hogy szerzőnk az „érthetőség-érthetlenség” meddő vitájába bonyolódna, felhívja a figyelmet arra, hogy a poétika le nem bocsúlható szerves része a „kommunikációs stratégia”, mégpedig a témától kezdve az ábrázolási módokon át egészen a nyelvi, stiláris és szerkezeti megoldásokig. A Próbaút c. antológia egyik legfontosabb ho-

zadéka, hogy a létversek kategóriájában „a pontos fogalmiság, a már neoklasszicista szabatosság és a ráció tisztelete alakítja a versbeszédet”. Közreműködőinek életérzése ezért, bár átérzik és kifejezik századunk ellentétektől terhes korhangulatát, alapjában véve férfiasan bizakodó.

Zalabai Zsigmond: Verstörténés. Pozsony, 1995, Kalligram Kiadó. 352 p.

Kovács Olga

A modern szlovák újságírás kezdetei

Ludovít Štúr majdnem négy éven át kilincselte az udvarnál és a magyarországi hivatalokban, hogy engedélyt szerezzen egy szlovák (immár: irodalmi) nyelven írt politikai újság kiadásához. Maga is meglepődött, hogy sokáig meddő erőfeszítése 1845. január 15-én sikerrel járt a császárnál. Mindazonáltal a magyarországi hivatali bürokrácia egészen 1845. augusztus elsejéig késleltette a Slovenské národné noviny (Szlovák nemzeti újság) megjelenését.

Ekkor született meg a modern értelemben vett szlovák nyelvű újságírás. (A korábbi latin és cseh nyelvű, híreket regisztráló és mindig kérsz életű próbálkozások és a Slovenské národné noviny között nincs semmiféle kapcsolat és összefüggés.) Az új periodikum annak köszönheti létét, hogy Štúr – az országban már létező magyar, német, horvát és szerb újságok tapasztalatait általánosítva – a sajtó révén akarta elérni a nemzet politikai egységét s nem pedig egyesületek, könyvtárak, intézmények és rendezvények által. Emiatt többen (pl. Ján Fracisci, Hurban stb.) kritizálták is, és – jogosan – végletes egyoldalúságot vetettek a szemére.

Mindennek ellenére a Slovenské národné noviny megszületése történelmi jelentőségű tett volt, mivel 1845 után a szlovákok már soha nem maradtak anyanyelvű sajtó, illetve olyan orgánusok nélkül, amelyek a modern újságírás leleményeit (kommentár, vezércikk, rovatbeosztás stb.) ne érvényesítették volna. Štúr lapja a szláv világban a maga korszerűségével egyfajta etalonként szolgált. Pl. kimutatható, hogy az újonnan indult szerb újságok tőle vették át rovatbeosztásukat.

A lap megszűnése groteszk volt: 1848. június 11-én azért kellett kiadásával felhagyni, mert a szerkesztőség nem tudta előteremteni azt a 4 ezer ezüst forintnyi kauciót, amelyet az a sajtótörvény írt elő, amelynek megszületéséért (természetesen más – nemzetemancipálódási – szempontból) korábban annyit küzdött. A pozsonyi polgármester a törvény végrehajtását illetően annyira szigorú volt, hogy a búcsúzó szám ki nyomtatását sem engedélyezte.

A Slovenské národné noviny pályafutása során az újságolvasásra felkészületlen publikum problémáival is találkozott. Az előfizetési fegyelem sem érte el a kívánatos színvonalat. Emiatt az összes 19. századi szlovák periodikum alig néhány százas példányszámban jelent csak meg, és hamarosan megszűnt. Az újságírói fizetés alamizsna szintű volt (néhány tucatnyi forint). A tiszteletdíj még a századvégen is kuriózumnak bizonyult.

Noha Štúr a nemzet politikai egységének eszméjét dédelgette a sajtó közreműködésével, a valóság azonban teljesen más lett: a sajtótermékek egyre inkább pártosodtak, úgyhogy a két világháború között még a vicclapok mögött is egy-egy párt állt.

„A szlovák újságírás csak a 20. században nőtte ki gyerekbetegségeit” – állapítja meg összegezésül a referált cikk szerzője. Majd még hozzátéveszi: „Bizonyára paradox jelenség, hogy a századfordulón az USA-ban jóval több szlovák nyelvű lap jelent meg, mint otthon – és sokkal magasabb példányszámban. Ez is a kor tanúságtétele. Ennek azonban nem mindig a magyarok voltak az okai. Talán éppen ezt értették meg a Hlas (Hang) című lap alapítói (Milan Hodža, Anton Bielik és Andrej Hlinka), akik 1898-ban határozott módon léptek fel a szlovák zszurnalisztika vargabetűi ellen.”

A „hlaszisták” az újságírásban frissebb és agresszívebb hangot honosítottak meg, s ezáltal tömegessé tették lapjuk olvasó közönségét. A szlovák újságírás még így is – egészen mostanáig – lokális és provinciális jegyeket hordozott magán, s csak most vált államalkotó (!) zszurnalisztikává.

Chmelár, Eduard: Zrod modernej žurnalistiky. (Sopädesiat rokov.) = Slovenské pohl'ady, IV+III. roč. 1995. 9. no. 13-16. p.

Futala Tibor

Diktátor volt-e Štúr a szlovák irodalomban?

Ludovít Štúr sokoldalú szerepét a szlovák nemzeti és politikai folyamatokban a szerzők és publikációk sokasága értékeli nagyra. Mindössze irodalmi nézeteinek megítélésében vannak neuralgikus részletek, melyek szerint Štúr e téren mintha diktátorként viselkedett volna. Meglehetősen közkeletűek azok az állítások, hogy a szlovák nemzet e nagy alakja követelményeket – posztulátumokat – szabott meg az írók és költők számára, s ezek betartását meg is követelte tőlük.

Štúr posztulátumainak elmarasztalói arra szoktak hivatkozni, hogy szerzőjük ellenezte a szubjektív, az intim és a szerelmi költészetet, elmarasztalta Sládkovič Marináját, és a szlovák romantika akkor ért el nagyobb sikereket, amikor eltekintett a szóban forgó követelményektől.

Miközben való igaz, hogy Štúr a nemzet maradéktalan szolgálatának nevében autoritatív „vezértípusként” tette a dolgait, s nehezen tudott legjobb barátaival (pl. Janko Král'ľal, Ján Franciscivel, Ján Kalinčiakkal) is feszültségek nélkül közösen munkálkodni, sajátos módon éppen az irodalmi alkotások megítélésénél, az irodalom szerepének és mibenlétének kifejtésénél volt a legtoleránsabb. A posztulátumok, hiába emlegetik őket, egyszerűen nem léteznek. Mindössze olyan irodalmi tárgyú dolgozatok találhatóak életművében, amelyek mintegy megtervezik az irodalom helyét a szlovákság jövőjében. Štúr szerint az íróknak és költőknek népi, nép általi ihletettséggel kell rendelkezniük, miközben meg kell tartaniuk saját individualitásukat, érvényesíteniük alkotó fantáziájukat. Irodalmi értékelése elsősorban esztétikai volt, bár nem volt – s egy elnyomott nemzet képviselőjeként nem is lehetett – ellene az ún. hazafias költészetnek sem.

Összességében az irodalmat „a nemzeti szuverenitás legoptimálisabb mutatójának” tartotta, s ennek megfelelően kezelte is. Irodalom koncepcióját a szó legteljesebb értelmében „nyílt rendszernek” kell tartanunk. Az „irodalmár” Štúrt – természetesen – lehet esetenként kritizálni is, azonban semmi esetre sem a nem létező posztulátumokat kiindulásnak véve.

Kraus, Cyril: O Štúrových „postulátoch”. (K 180. výročiu narodenia Ľudovíta Štúra.) = Slovenské pohľady, IV+111.roč. 1995. 11. no. 12-14. p.

Futala Tibor

Osztrák megemlékezés egy bukovinai költőről, Alfred Gongról (1920-1981)

A Kisebbségkutatás f. évi 1. számának 40-42. oldalán bemutatott Moses Rosenkranz soknemzetiségű szülőföldje – Bukovina – 1918-ig Ausztriához tartozott, utána „visszaállt” Romániára, 1945-ben pedig területének nagyobb részét Szovjet-Ukrajnához csatolták. A két háború közötti időszakban, különös módon, az osztrák korszaknál is erőteljesebb német kultúra és irodalom otthona volt. A virágzásnak az újabb világháborús kataklizma vetett véget: a Molotov-Ribbentropp paktum értelmében bekövetkezett első szovjet megszállás (1940) előestéjén evakuálták a 18. sz. végi telepítésű német lakosságot, majd a paktummal szakító német betörés ama zsidóság felmorzsolásának és szétszórásának a kezdetét jelentette, amely – városi tömegében – éppen a német nyelvű kultúra legfőbb hordozója volt. A szétszéledt tehetségek sorsa ezután: az emigrációs gettó, a feledés. Egyetlen kivétel közöttük

a hontalanságában is üstökösként felívelő Paul Celan. Honfitársait csak az utóbbi 10-20 évben kezdték felfedezni egymás után. Olykor „oszt-rák” illetőséggel, ami az 1918 utáni nemzedék esetében valójában el-lenkezik a tényekkel. A.Gong mégis így kerül most is az osztrák irodal-mi folyóirat portrérovatába. – K. S.

Gong, eredeti nevén Alfred Liquornik, a zsidó kispolgári környezet-ben nőtt fel Csernovicban. Leérettségizett és beiratkozott a csernovici egyetem romanisztika szakára. Az első szovjet megszállás idején elbo-csátották, ill. falura rendelték tanítónak, szüleit és hűgát pedig mint „bur-zsoá” elemeket Szibériába hurcolták. Őt magát hamarosan a náci és a vasgárdista terror érte el.

Nincs pontos adat arról, vajon a Bug menti táborokban sínylődvé, vagy pedig bujkálva élte túl a veszélyeket. A háború vége Bukarestben érte, ahonnan 1946-ban vagy 1947-ben Bécsbe szökött. 1951-ig tengő-dött itt, anélkül, hogy meggyökerezhetett volna, majd kijutott New York-ba, és hat év múltán USA- állampolgárságot kapott. Haláláig sokféle ke-nyérkereső foglalkozással próbálkozott.

Költői kezdetei Csernovic utolsó békeéveiig vezetnek vissza, a né-met-zsidó költőkoszorú, ill. a tanítványok körébe, de költői megnyilat-kozását a megpróbáltatások edzették jelentékenyebbé. A hagyatékából került elő 1941-43 között keletkezett, száznál több verse, továbbá több tucatra menő orosz és román versfordítása, melyek kötetkézírattá for-mált lapjain olykor Celan, a szintén Bécsbe kijutott költőtárs korrekció-javaslatai, megjegyzései is feltalálhatók 1948-ból. Mindebből csak a költő halála után lett kötet. Életében egyébként mindössze három vé-konyka versfüzet jelent meg: kettő a 60-as évek elején német, ill. oszt-rák kiadónál (Gras und Omega – Fű és Ómega; Manifest Alpha – Alfa-manifestum), ill. később még a Gnadenfrist (Kegyelmi haladék). A két elsővel tulajdonképpen „debütált”. Ekkortájt folyóiratokba, antológiák-ba is bekerült egy ideig, jelenléte azonban nem vált tartóssá. New York-ból összesen egy ízben rándult át Európába. Publikált munkásságából ismert még egy amerikai ihletésű kispróza-kötete, a Happening in der Park Avenue és emigrációs társaival készített, tulajdonképpen forrásér-tékű interjú-kötete, az Interview mit Amerika. Legújabb, a hagyatékából válogatott kötete az Israels letzter Psalm (Izrael utolsó zsoltára, 1995).

Költészetében a megélt üldöztetés, kitaszítottság és a világpusztulás nem túlhangsúlyozott téma és nem önmagában formakereső élmény, ha-nem a teljes egyetemes conditio humana és egy tágas keretek között szervezett költői forma „érdes” része, mely megfér a reménnyel, a po-litikai-közéleti készenléttel (pl. az egykorú atomháborús veszéllyel kap-csolatban) vagy akár a humorral és melegséggel, a bukovinai haza szép emlékeinek idézésével. Bár alkotóerejét az elszigeteltség, a sikertelen-ség gyakran bénította, és túlságosan nagy terjedelmű életművet nem is

hagyott hátra, hagyatékában még számos feltáratlan érték lappang. Ezek – a kötetekből más ismeretőkkel együtt – nyomot hagynak a háború utáni európai költészet palettáján, és továbbtelítik a folytatódás lehetőségétől megfosztott bukovinai örökség poggyászát.

Életműve teljesebb feltárásának és szélesebb körű megismertetésének segítésére 1995-ben, osnabrückeri székhellyel, Alfred Gong-Társaság kezdte meg működését, elnökeként a jelen portrévázlat szerzőjével. (Idézzük – e lapokon némi formabontással – Mars c. versének Franyó Zoltán által fordított részletét: „Mars végigment a városon, / megsokszorozva a lobogókat, / és kegyesen fogadta a tósztokat. / Főként az „igazságos” szó tetszett neki. / A fodrász ingyen nyírta meg, / díjtalanul patkolta meg a kovács. // Mars a városházán ütött tanyát: / rajongott a tornyokért, / s főképpen a névsorokat becsülte. / Rongyszedőket és ócskavasosokat gyűjtött, / tanácsosokká meg lovagokká ütötte őket. / Kabátja ráncai közé rejtve / a sáska várakozott. // A legszigorúbb elsötétítést rendelte el, / és rávicsorított a holdra, / amikor ez csak időnkint / engedelmeskedett a parancsnak.”)

Herrmann, Joachim: Über Alfred Gong. (Österreichisches Alphabet.) = Literatur und Kritik, 1996. 301/302. H. 103-108. p..

Komáromi Sándor

Kisebbségek nyelvhasználata

Kolon község nyelvhasználatának mai változásai és változatai

Az utóbbi fél évszázad gazdasági változásai a falu életét bolygatták meg a legszembetűnőbben. S ha a nyelvjárások kipusztulásáról nem is beszélhetünk, változásokról és visszaszorulásokról annál inkább.

A falu hajdani nyelvi egysége, melyet a nyelvjárás képviselt, felbomlott. Sándor Anna tanulmánya a Zoboraljához tartozó Kolon mai nyelvhasználatán keresztül – a nyelvjárástól az összes nyelvi variánsra át a köznyelvig – kívánja megragadni a nyelvi változások mértékét és minőségét.

Gyűjtési módszere a nyelvjárás szakirodalom által legmegbízhatóbbnak tartott passzív megfigyelés mellett az interjúhelyzetben készített szövegfelvétel. A szövegfelvételi módok között található csoportos beszélgetés az adatközlő otthonában, tollfosztáskor, disznóöléskor, rokon-összejöveteleken, valamint gyűjtő és adatközlő közötti beszélgetés.

A tudatosan kiválasztott adatközlőkön kívül lényegében az egész falu bekapcsolódott az adatközlésbe. A vizsgálat célja ui. az volt, hogy a falu nyelvének ne csupán a nyelvjárását, hanem valamennyi nyelvi változatát lehessen elemezni. Így az adatközlők életkora 6-82 év között mozgott. A 30 és 60 év közöttiek csoportjában az iskolai végzettséget is figyelembe vette a gyűjtő, valamint a 30-on aluliaknál még azt is, hogy milyen tanítási nyelvű iskolába jár, illetve járt az illető.

Az összegyűjtött nyelvi anyag alapján nyilvánvalóvá vált, hogy Kolonban a nyelvjárás a domináns nyelvváltozat.

Ennek egyik oka, hogy a községben a nyelvjárás a primer szocializáció nyelve; másik pedig, hogy a kommunikációs lehetőségek is a nyelvjárást támogatják, hiszen az informális beszédhelyzetek jóval gyakoribbak a formálisaknál. Így a sztenderd nyelvváltozatnak jóval kisebb szerep jut. Megjegyzendő azonban, hogy korántsem csak Kolonban nagyobb a nyelvjárás használati aránya a köznyelvvel szemben, hanem a kisebbségi nyelvhasználatra általában jellemző ez a jelenség.

A nyelvhasználati eltérések okai között a szakirodalomban az életkor mellett az egyik leggyakrabban emlegetett tényező az iskolázottság. A szlovákiai kisebbségi viszonyok között és különösen a Nyitra vidéki nyelvsziget esetében ezek az ismert tényezők másként hatnak. Az iskolázottság, de csak ha anyanyelvű, valóban erősíti a köznyelvi forma el-sajátítását. A magyar iskolában jártak a beszédhelyzettől függően valóban hozzá igazodnak, de családi környezetben inkább a nyelvjárást, illetve annak kirívó sajátosságoktól mentes változatát használják. A magasabb munkahelyi beosztás viszont csak elvétele biztosít lehetőséget

nem csupán a köznyelv, hanem egyáltalán az anyanyelv használatára. Mivel a falu lakosságának többsége (71,9%) csak a lakóhelyén kívül (Nyitrán, Aranyosmaróton, vagy Csehországban) talál munkát, a munkahelyi kommunikáció nem magyarul folyik. Ennek ellenére a legalább érettségiig anyanyelvű iskolában végzetek zöme, illetve még az alapiskolákba járó felső tagozatosok többsége is, idegenek jelenlétében több-kevesebb sikerrel igyekszik köznyelven beszélni.

Közismert, hogy a köznyelv és a nyelvjárás közötti átmeneti nyelvváltozat a regionális köznyelv. Kolon nyelvhasználatában azonban ezt az átmeneti kategóriát egy olyan változat képviseli, amelyet inkább köznyelvies nyelvjárásnak lehetne nevezni, hiszen benne az alapnyelvjáráshoz képest előfordulnak ugyan köznyelvi elemek, de még mindig közelebb áll a nyelvjáráshoz, mint a köznyelvhez.

A szociolingvisztika diglossziával foglalkozó részei az életkort a különböző nyelvi változatok egyik meghatározó tényezőjeként tartják számon. Az életkor csökkenésével csökken a nyelvjárásiaság foka is. Jóllehet Kolonban is a 60 éven felüliek között legegységesebb a nyelvhasználat, némi különbség mégis megfigyelhető, főleg a mesterembereknél, akiknél a „kuncsaftokhoz” igazodó udvarias magatartás a nyelvjárás normától való eltéréshez vezetett. Miközben kerülnek a kirívó nyelvjárás sajátosságokat, különösen a zárt e használatát, de huzamosabb ideig nem tudják követni a köznyelvi normát.

A 35-55 éves korcsoportban már sokkal változatosabb a nyelvi helyzet, s nemcsak a nők és a férfiak, hanem azonos neműek között is. Az iskolázottság és a foglalkoztatottság függvényében két szociálisan általános érvényű változatot lehet megfigyelni. Egyfelől kettős nyelvűséget, azaz a köznyelv és a koloni nyelvjárás váltakozó használatát, másfelől az egyes nyelvűséget azoknál, akik csak a koloni nyelvjárást, illetve a köznyelvies nyelvjárást használják. Az első csoportba azok, az egyetem, főiskolát végzetek és érettségizettek tartoznak, akik legalább középiskolai tanulmányaik végéig anyanyelvükön tanultak. A második csoportot szakmunkások, munkások, háztartásbeliek és a szlovák iskolát járt magyar anyanyelvűek (többnyire végzettségüktől függetlenül) teszik ki. A második csoport a népesebb.

A fiatal korosztály nyelvhasználatában szintén több variáns él, de szembetűnően növekszik a kettős nyelvűek száma. „Én másképpen beszélek az iskolában a tanító nénivel és megint másképpen az osztálytársaimmal. Többféleképpen tudok magyarul.” (8. osztályos diáklány.)

Az óvodáskorúak a koloni nyelvjárást használják, de nem ritka közöttük az ennél is archaikusabb nyelvhasználat, hiszen sok esetben nagyszülők, dédszülők is vigyáznak a kicsinyekre.

Általában a nők és az idősebbek őrzik, éltetik inkább a nyelvjárás sajátosságokat. Napjainkban azonban éppen a nők életét érték a legna-

gyobb változások: mindössze 4,5%-uk háztartásbeli, miközben – hasonlóan a többi zoboralji faluhoz – a közép- és felsőfokú végzettségűek 54,8%-a nő. Ezért nem véletlen, hogy a nyelvjárási szakirodalomban egyre szaporodnak azok a megállapítások, miszerint a nők hajlamosabbak a nyelvi újításra. Így van ez a mai Kolonban is.

Hogy számos nyelv változat közül melyik milyen funkciót tölt be az adott nyelvközösség kommunikációs tevékenységében, azt a felsorolt szociológiai tényezőkön kívül erősen befolyásolja a beszédhelyzet, vagyis a kommunikációs „mikroszituáció” is. A tanulmány írója a felnőttek nyelvhasználatát négy alapszituációban vizsgálta:

1. Otthon, családi vagy baráti környezetben, de az utcán is szinte kizárólag a nyelvjárás használatos, bár iskolázottságtól függően kerülnek a kirívó nyelvjárási jelenségeket.

2. Hivatalos helyen a falubeli vagy a környező magyar falvakból származó hivatalnokok szintén nyelvjárásban beszélnek, de ritkán a köznyelvet is használják.

3. Idegenekkel, más falvakból vagy a városból való személyekkel az idősebbek a nyelvjárást használják, bár állandóan azon igyekeznek, hogy a kirívó sajátosságokat tudatosan tompítsák.

A középkorúaknál ebben a helyzetben attól függően több változat létezik, hogy az idegen honnan származik és milyen nyelvi változatot használ, illetve hogy a koloni beszélő képes-e a kódváltásra a nyelvjárás, a regionális nyelvjárás és a köznyelv között.

A fiatalok nyelvhasználatára idegenek jelenlétében szintén több változatot mutat. Legáltalánosabb itt is a regionális köznyelv használata, de azok, akik anyanyelvű iskolában tanulnak, nagyobb mértékben képesek a köznyelvre váltani. A szlovák iskolában tanulók idegenek előtt is – ha egyáltalán bekapcsolódnak a társalgásba – a nyelvjárást használják.

4. Lényeges eltérést mutat a nagyobb létszámú hallgatóság előtt formális beszédhelyzetben felszólalók nyelvhasználatára, amikor is általában a köznyelvi (es) változatot kényszeríti ki a nyilvános megszólalás felelőssége. Ilyenkor kerülnek az í-zést, az „l” kiesését, a palatalizációt, a „-val, -vel” v-jének nem hasonló alakjait. Ha mégis előfordulnak nyelvjárási alakok, akkor azok nem kirívó jelenségek, így a beszélők ezek nyelvjárásias voltát valószínűleg nem tudatosítják magukban. Ugyanez tapasztalható a helyi hangosbemondó közleményeiben is.

Mára a nyelvjárást beszélők zöme a köznyelvet tartja szebbnek, vagyis a köznyelv lett a magasabb presztízsű nyelvváltozat. A köznyelvhez való viszonyulásban történt változásra még egy elgondolkodtató jelenség hívja fel a figyelmet. Nevezetesen az, hogy köznyelvet minősítő eddigi „urass” jelző mellett megjelent a „magyaross”, melyből arra lehet következtetni, hogy a koloniak a magyarországi nyelvhasználatot tartják az „igazi” magyar nyelvnek. Az anyanyelvi tájszólás lenézése

azonban kisebbségi körülmények között a nemzeti azonosságtudat gyengülését jelentheti. Az anyanyelv –mondhatni – szégyellése a monolingvissé válás, a nyelvcsere felé vezet.

A negatív nyelvhasználati tényezőket összegezve a szerző azt állítja, hogy a vizsgált nyelvi közösség tagjai szinte naponta kerülnek az anyanyelv stigmatizációja miatt kétszeresen is hátrányos helyzetbe. Először a nyelvjárások kedvezőtlen megítélése miatt, másodsor pedig az államnyelvet védő s az anyanyelvet több funkciójától megfosztó nyelvpolitika következtében.

Az anyanyelv használati lehetőségeit vizsgálva nyilvánvalóvá válik, hogy az anyanyelv és a nemzeti azonosságtudat megőrzésében az anyanyelvi iskola pótolhatatlan. Emellett fontos tényező még az egyház, valamint a magyar nyelvű művelődés (színház, rádió, tv, újságok, könyvek).

A koloni magyar anyanyelvűek szlovák nyelvtudását illetően szintén tarka kép rajzolódik ki. Nyilvánvaló azonban, hogy a primer szocializáció nyelvének (az anyanyelvnek) a figyelembevétele nélkül nem lehet eredményes az idegen nyelv oktatása sem, sőt a tanulók kiinduló nyelvének ismerete nélkül az anyanyelvi köznyelv sem tanítható igazán hatékonyan. Tehát „a köznyelv minél jobb megtanításának útja nem a nyelvjárások irtásán, üldözésén keresztül vezet, hanem beszédhelyzet-hez igazodó nyelvhasználat szabályainak tudatosításán, tehát a diglosszia tudomásulvételén s támogatásán keresztül”.

Sándor Anna: Kolon község nyelvhasználatának mai változásai és változatai. = Irodalmi Szemle, 39. évf. 1996. 2. sz. 72-83. p.

Kovács Olga

A nyelvtanítás hatékonysága az általános iskolában

1990-ben a Vajdaságban az általános és a középiskolákban egyaránt, új tantervek jelentek meg. Ezek a köztársaság hivatalos lapjában a tanév kezdete előtt váltak publikussá. Így a pedagógusok nem láthatták előre tárgyuk teljes anyagát, a közoktatásügyi hatóságnak pedig módja volt arra, hogy menet közben is változtasson a tananyagot.

Az még érthető lenne, hogy az új tantervekben bizonyos irodalmi anyagrészek megváltoztak, hiszen az irodalomszemléletben bekövetkezett fejlemények más megközelítést tettek szükségessé. A nemzeti szemlélet fölerősödése azonban az anyagkiválasztás értékrendjének kényes kérdését is felvetette. Indokolatlan például a magyar irodalmi anyagban délszláv szerzőkkel foglalkozni, ha a tanulók eredetiben olvassák őket a szerb nyelv tanulása közben. Ennél sokkal érthetlenebb azonban az a jelenség, hogy az anyanyelvi nevelés más területein is lényeges vál-

toztatásokat hajtottak végre azokon a pontokon, ahol a magyar tanterv tantárgypedagógiai megfontolásból másként taglalta a tananyagot, mint a szerb nyelv és irodalom tanterve.

Az új tantervek bevezetését nem előzte meg semmiféle vizsgálat az előzők hatékonyságáról, s ezért előfordulhat, hogy az új tanterv – legalább is eleinte – pusztán hipotézis marad.

A szerző 1993-ban eltervezte, hogy az általános iskola 8. osztályában felméri a magyar nyelvtan és helyesírás elsajátításának szintjét. Az egyre romló gazdasági helyzet azonban nem tette lehetővé, hogy reprezentatív mintán végezze a felmérést. Mivel Szabadka középiskolaiba szinte az egész észak-bácskai régióból érkeznek tanulók, ezért egy gimnáziumi, egy technikumi és egy szakközépiskolai osztályban végezte el a „kvázi reprezentatív” adatgyűjtést, amely a felmérés eredményeit illetően „rózsaszín képet” mutat, mert a valóságos helyzet ennél sokkal rosszabb, hiszen a középiskolákba már a válogatottnál jobb tanulók kerülnek. A tanulók átlagteljesítménye így is mindössze elégséges szintű. Ezen belül a gimnazisták átlageredménye közepes, a technikumi tanulóké elégtelen és a szakmunkásképzősöké elégséges. A tanulmányi átlageredmény: 43,9%. Összevetve ezt a korábbi felmérések eredményeivel, kimutatható: az iskolareformokkal állandóan izgalomban tartott közoktatásban az anyanyelvi nevelés jócskán hanyatlott.

A tesztek kétféle tudás ellenőrzését célozták; az egyik a nyelvtani fogalmak felismerése, megnevezése, besorolása volt, a másik pedig a szabályok ismerete és alkalmazása. A feladatlap felölelte az egész 8. osztályos tantervi anyagot.

A leggyengébb eredményt a mondatrészek felismerését célzó feladatok mutatták, pontosabban: a tanulók csak formálisan ismerték fel a bővített mondat részeit, az ágrajzokat, tehát a funkcionális összefüggéseket már nem tudták helyesen elkészíteni. Az átlageredmény itt mindössze 24% lett. Az ok részben az lehet, hogy az aktuális nyelvi anyag megismertetése vagy gyakorlása folyik ugyan, de nem történik meg az új ismeretek hozzácsatolása a régiékhöz.

A legjobb, 76%-os összteljesítményű átlageredményt, a mássalhangzó törvények helyes használatának vizsgálatánál érték el a tanulók. A szerző magyarázata szerint azért, mert ez az anyag rész első osztálytól az iskolai tanulmányok befejeztéig állandóan jelen van. Ugyanakkor azonban a mondatrészek felismerése is tananyag a második osztálytól kezdve, az átlageredmény mégis mindössze 33%-os.

A magyar nyelvtan tanításának sikertelenségeit a pedagógusképzés zsákutcájának rovására írja a szerző. Szerinte a jelenség mögött egy formalista, grammatizáló tendenciájú nyelvtanítási gyakorlat áll. Az általános iskolai magyar nyelvtanítás csupán azt éri el, hogy a tanulók fele legalább felismeri a tanult nyelvtani tételt. Inkább csak némi elméleti

tudással bocsátja ki a tanulókat, de nem helyezi előtérbe a nyelvhasználat fejlesztését.

Az általános iskolai anyanyelvi nevelésben új szemléletet kell tehát kialakítani, annak érdekében, hogy a tanulók fejlettebb, megalapozottabb anyanyelvi készségek birtokába jussanak. Ezért a magyar tanárokat meg kell ismertetni a már elfogadott új nyelvtudományi nézetekkel, továbbá az anyanyelvi nevelés egyes részterületeit felölelő, kutatásokon alapuló tantárgypedagógiai javaslatokkal változtatni kell a tanítási gyakorlaton.

*Horváth Mátyás: A nyelvtanítás hatékonysága az általános iskolában.
= Üzenet, 25. évf. 1995. 11-12. sz. 723-732. p.*

Kovács Olga

Kisebbségek kultúrája

Az emelkedettség szószólója. Búcsú Szabó T. Ádámtól

Szabó T. Ádám szakmai teljesítményeinek egyik titka, hogy azok alapvetően kitekintő szemléletmódban fogantak. K. Lengyel Zsolt emlékezése egy „integráló személyiség” emlékét kívánja megörökíteni. Tanári, kutatói, szerkesztői megnyilvánulásából teljességgel hiányzott a dogmatizmus. Jellemző, ahogyan anyanyelvével és a nemzeti sorskérdésekkel bánt. Édesapja nyomdokain járva örködött a magyar nyelv tisztasága fölött, de mértéktartóan és mérlegelve, tisztelve az egyéni stílust és a szöveggörnyezetet. Elfogadta, hogy a magyar nyelv sokféle érintkezések menetében alakult ki, mintegy annak bizonyosságául, hogy a kultúrák egybefonódva is megőrizhetik eredetiségüket. A magyar sorskérdéseket rendszerint szembesítette más etnikai és vallási közösségek elvárásaival, mondván: „csupán az egészséges toleranciával és némi – szintén egészséges – önvédelmi képességgel rendelkező ember, csoport, nemzet életképes”. Az egymásra figyelő türelmesség elvétől hajtva vált Szabó T. Ádám emelkedetté, a részérdekekben is mindig a kapcsolódási pontokat fürkésző értelmiségivé.

A kolozsvári születésű, ifjúságában nyelvészeti tanulmányokon nevelkedett Szabó T. Ádám 1969 és 1978 között Hamburgban és Helsinkiben tanult és tanított, majd 1981-től a budapesti ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Dialektológiai Tanszékén tudományos munkatársként dolgozott. Közben vendégelőadói megbízásokat vállalt Finnországban és Németországban.

Amilyen változatosan alakult az élete, olyan sokrétű és színes volt a munkássága is. Indulásakor kutatási területének központjában a korai magyar irodalmi nyelv, a magyar nyelvjárások szerkezete, valamint az erdélyi történeti hely- és személynevek vizsgálata állott. Hamburgban Décsy Gyula professzornál készült disszertációjában az 1466-os Müncheni Kódex szókincsét dolgozta fel. Még Groningenben kezdte, de már Budapesten fejezte be a Kolozsvár és környéke helyneveinek történetimológiai vizsgálatát. A filológiai alap kutatások mellett sok időt szentelt a magyar szépirodalmi és népköltészeti alkotások megismertetésére. Beszélt, írt, értekezett még finnül, németül és románul. 1982-ben jelent meg szerkesztésében a moldvai csángó és az erdélyi népballadák német fordítása a magyar eredetiekkel együtt. Ugyanebben az évben Kabdebó Tamással karöltve gondozta a manchesteri Albion kiadó Transylvanian Folk Ballads kötetét. Számtalan tanulmányt, közleményt, könyvismertetést tett közzé zömmel hazai szakfolyóiratokban, miközben rendszeresen publikált a külföldi magyar és idegen nyelvű lapokban, tanulmánygyűjteményekben is.

Az 1980-as évek végén határozta el, hogy elhunyt édesapja és leg-

főbb szellemi irányítója –Szabó T. Attila – emlékére feléleszti a kolozsvári Erdélyi Múzeumot, amelynek utolsó füzeté 1947-ben, a romániai kommunista hatalomátvétel kezdetén éppen Szabó T. Attila felelős szerkesztősége alatt küldetett zúzdába. Kitaró toborzó munkája eredményeként 1990-ben napvilágot látott az Új Erdélyi Múzeum első évfolyamának 1-2. füzeté. Búcsú is volt egyben ez a szám, hiszen ekkorra már Kolozsvárott is lehetőség nyílt az Erdélyi Múzeum-Egyesület és egykori közlönyének feltámasztására, s a folytatás így az Erdélyben élő magyar értelmiség feladata lett.

Mivel nem sikerült közelebbi kapcsolatba kerülnie a kolozsvári Erdélyi Múzeummal 1991-ben, új lapot hívott életre, a Magyar Múzeumot. A három éven át szerkesztett lapon látszik, hogyan ritkult meg körülötte a támogató társak sora. Túl erős volt a határon inneni és túli rendszerváltozás hajdani együvértartozókat szétválasztó hatása.

Az Új Erdélyi Múzeum elindításakor és megszűnésekor szembetűnően nyilvánult meg Szabó T. Ádám egyik legjellegzetesebb tulajdonsága, „gyakorlatias szabadelvűsége”.

„A maga körében átértett és megélt türelmet, nyitottságot és egyeztetői készséget sugárzott ki. Innen eredt népszerűsége hívei és tanítványai körében...”

Lengyel Zsolt, K.: Az emelkedettség szószólója. Búcsú Szabó T. Ádám-tól. = Európai utas, 6. évf. 1966. 1. sz. 14-18. p.

Kovács Olga

A vajdasági magyar tannyelvű iskolák és a magyar iskolahálózat kialakításának főbb indítékai

Az elmúlt években Szabadkán és a Vajdaság más területein a magyar nyelvű oktatás sorvadásának aggasztó jelei mutatkoztak. Az általános iskolákban anyanyelvükön tanuló diákok száma 1958 és 1993 között 45,5%-kal csökkent. A legújabb 1994 tavaszán készült kimutatások szerint az időközben bekövetkezett további több mint 800 fős fogyással a csökkenés már megközelítette az 50%-ot, ami katasztrófálisnak mondható. Szabadkán 1990-től a magyar tagozatok száma 31-ről 24-re esett vissza. A felsőoktatásban ugyancsak nagymértékben apadt a magyar hallgatók részaránya: az újvidéki egyetemen 6% alá, holott még a nyolcvanas évek végén is meghaladta a 9%-ot, noha a Vajdaságban élő magyarság részarányához képest már ez sem volt kielégítő.

Hogy a közép- és felsőfokú intézményekben ilyen nagy mértékben megcsappant a magyar hallgatók száma, ahhoz döntő mértékben járult

hozzá a tanulni vágyó fiatalok Magyarországra áramlása, valamint az a tény, hogy a fiatalok kisebb hányada igényli és vállalja a továbbtanulást.

Akadálynak számít a törvényes lehetőségek beszűkülése is. A magyar tagozatok kialakítását tizenöt fős minimumhoz kötik. Ennek a korlátozó feltételnek merev alkalmazása középfokon azzal a következménnyel jár, hogy egy-egy szakmára csak nehezen jön össze a tizenötös létszám.

Amagyar tannyelvű oktatás történetét áttekintve megállapítható, hogy a szocialistának nevezett második Jugoszláviában az 1945-ös induláskor széles körű lehetőségeket biztosítottak a magyar tannyelvű oktatás kibontakozásához. A háború utáni első két évtizedben az általános iskolákat a lakosság nemzetiségi összetételének megfelelően létesítették. A legtöbb helyen nem volt akadálya a tisztán kisebbségi nyelvű iskolák megszervezésének. (Pl. Szabadkán az ötvenes években működött 3 magyar tannyelvű, 2 szerbhorvát tannyelvű és 3 két tanítási nyelvű nyolcosztályos iskola. Hasonló volt a helyzet Palicson, Bajmokon, Királyhalmán, Csantavéren, Zentán, Moholon, Óbecsén, Újvidéken stb.)

1956-ban a Vajdaságban összesen 47 nyolc, – illetve négyosztályos iskolában folyt a tanítás magyar nyelven, 125-ben pedig a tanítás egyik nyelvre volt magyar.

Magyar nyelvű középfokú oktatás a háború utáni években alakult önálló magyar gimnáziumokban realizálódott (Újvidéken, Becksereken, Zentán, Szabadkán és csaknem valamennyi nagyobb városban).

A szabadkai tanítóképző 1952 és 1957 között mint különálló magyar nyelvű intézmény működött. Az ipari- és szakiskolákban csak fokozatosan terjedt a magyar nyelvű tanítás, köztük 18-ban csak magyarul tanítottak.

Az ún. „területi iskolák” kialakításának ötlete az ötvenes évek közepén született. Eszerint a tanulókat nemzetiségüktől függetlenül egy meghatározott területről egy iskolához kötötték. A valós indítékok mögött asszimilációs törekvések is meghúzódtak, amit a további fejlemények – sajnos – igazoltak. 1971/72-ben a Vajdaság 409 általános iskolája közül 126-ban folyt magyar nyelvű tanítás is, 25-ben pedig csak magyar. Ugyanakkor 32 középiskolában a tanítás egyik nyelvre volt magyar, és létezett még 4 kizárólagosan magyar középiskola is. Az 1975-ös oktatási reform ezeket az intézményeket megszüntette, beolvasztotta. Akkor már csak 22 oktatási központban működtek magyar tagozatok, közülük 7 Szabadkán.

Globális értékelésként megállapítható, hogy a hangoztatott elvárások (az egyenrangú nyelvhasználat tökéletesebb megvalósítása, a különböző nemzetiségű tanulók együttélése, az iskolák gazdaságosabb kihasználása) közül vajmi kevés valósult meg, vagy sok esetben a fónákjára fordult. A „területi” iskolák megalakítása óta fokozatosan nőtt a szerb tagozatokra iratkozott magyar diákok aránya 20%-ra. Az utób-

bi években a helyzet rosszabbodott. Az iskolaszékek kinevezésénél egyszerűen mellőzték a nemzeti kisebbségek képviselőit. Hasonló diszkriminatív aránytalanság van az iskolaigazgatók kinevezésénél is. Pl. a Vajdaság 66 (két tannyelvű) általános iskolájában 24 magyar iskolaigazgató dolgozik, a 42 szerb igazgató többsége pedig még a megértés fokán sem ismeri a magyar nyelvet. A 26-ra csökkent vajdasági középiskolában még rosszabb a helyzet: 1993-ban mindössze 7-8 igazgató volt magyar. Az igazgatóhelyettesi állásokat pedig megszüntették.

A Vajdaság négy tanfelügyelőségében mindössze 2-3 magyar tanfelügyelő működik, ami az összlétszám mintegy 5%-át teszi ki. A tanfelügyelők főleg adminisztratív ügyekkel foglalkoznak, szakmai-módszertani segítséget nem nyújtanak. A magyar nyelven kívül az ilyen segítségnyújtásnak még a formális feltételei sem léteznek, hiszen a más szaktárgyak délszláv szakfelügyelői között alig akad, aki beszélné a magyar nyelvet. Mindennek igen komoly negatív következményei vannak a magyar nyelvű oktatás színvonalára. A háborús hisztéria által felkorbácsolt nacionalista indulatok iskolai jelenléte nem csupán a magyar kisebbséget érinti, hanem bizonyos fokig a szerbet is.

Annak érdekében, hogy az anyanyelvi műveltségre alapozva jól szervezett és irányított nevelőmunkát lehessen folytatni, korszerű iskolamodellre kimunkálására illetve a meglévők továbbfejlesztésére kell törekedni, hogy bennük a rendszer egyes részeinek- elemeinek működési összekapcsolásával optimális megoldások születhessenek. Ennek egyik alappillére a korszerű és hatékony iskolavezetés.

Középiskolai fokon oktatási központok kialakítása volna célravezető. Ezek lehetővé tennék, hogy a szakmai képzés általában több rokon ágazat és szakma felölelésével folyjék. Másféle lehetőség: a magyar tannyelvű gimnáziumok összekapcsolása egyetlen igazgatási központban a szakmai képzés néhány ágazatával.

Ehhez a vajdasági magyarság számára sorsdöntő akciónak a kivitelezéséhez azonban olyan alapvető feltételeket kell biztosítani, amelyek tennivalók egész sorát vonják maguk után. Röviden: 1. Megnyerni az államigazgatási szervek beleegyezését és támogatását. 2. Meghatározott szabályozó és döntés-előkészítő jogok szavatolását és átruházását a Vajdasági Magyar Oktatási Tanácsra, ami egyben a magyar önkormányzat kezdeti fázisát is jelentené. 3. A magyar nyelvű oktatásban foglalkoztatott pedagógusok képzési és továbbképzési rendszerének kialakítását. 4. Az iskolai hálózat bővítéséhez megfelelő demográfiai és egyéb szakmai felmérések és elemzések elvégzését. 5. Megfelelő minőségű tankönyvek és egyéb oktatási eszközök előteremtését. 6. A pedagógusok, a szülők és a tanulók széleskörű tájékoztatását és megnyerését az akcióhoz.

Az akció legfőbb hordozója a községi önkormányzati szerveken kívül a Vajdasági Magyar Pedagógusok Szövetsége lenne. A magyarság érdekszervezetei és más szakmai szervezetei pedig legfőbb támogatói lehetnének.

Tóth Lajos: A vajdasági magyar tannyelvű iskolák és a magyar iskolahálózat kialakításának főbb indítékai. = Üzenet. 25. évf. 1995. 11-12. sz. 776-784. p.

Kovács Olga

Embertípus és kultúra a Balkánon

A Balkán egyes népei, nemzetei nagyon is egyéni arculatukkal készülnek az Európai Házba. Ugyanakkor kétségkívül közös vonásokat is hordoznak. Ezek tehát balkáni vonások, de nem a „balkáni” jelző közkeletű, negatív értelmében: olyan értékek vagy értéksemleges jellegzetességek, amelyek egyféle „homo balkanicus” típusba rendeződnek. A „balkániság” egyébként mindenféle értelemben feltáratlan jelenség. A dolgozat nem is bocsátkozik rendszeres fejtegetésekbe, hanem röviden megvilágítja a témát.

A balkáni nemzeteket nem egyszerűen a szomszédság hozta közel egymáshoz, hanem két egymást felváltó impérium. Bizánc és az Oszmán Birodalom kohója teremtett közös útravalót számukra, mint Kelet-Közép-Európának a Habsburg-korona. Mindenekelőtt a bizánci bölcsőről van szó. Az a kulturális, mentális pluralitás, ami a Balkán nemzeti identitásait – az önmegkülönböztetés hangsúlyos igénye mellett is – összeköti, annyira erőteljes bizánci örökség, hogy még a modern görög és török nemzeti attitűdöt is áthatja. Nem kollektív identitásról, csupán egyes komponensekről beszélünk a balkániságról szólva. Az összekötő vonások karakterelemeket ölelnek fel, melyek variábilisan épülnek be a szűkebb struktúrákba, sőt, „tartalékelemként” hol lappanganak, hol előtérbe jutnak, sajátos és változó kombinációban alakítják a mentalitást. *Nota bene*: alkalmasak a programszerű előhívásra.

A sajátos, közös jellemzők kettős gyökere: a mediterrán és az orientális kultúra, aszimmetrikusan összefonódva a hármas vallási örökségben. Az ortodox, a római katolikus és a mohamedán kulturális identitás együttese, ha politikai felületeken gyakran feszültséget teremt is egymással, sőt kölcsönös agresszivitást is kicsihol, a köznapi mikrokozmosz békés talaján rendkívüli toleranciára képes. Ez mindjárt összefügg a balkániság alapvető konzervatizmusával (sic!), a maradandóság, a megállapodottságra ráhangolt létérték vonzásával. (E nyugalmi állapot-

ban a „túloldalt”, a nemlélet másutt ismeretlen érzékenységgel veszi tudomásul ez a lelkület.) A konzervetizmusból következő további sajátosság: a lassú változásokkal, külső kényszerekkel mégis továbbmozduló valóság egy-egy szelete különidejűségbe kerül egymással: a megszokások és jellegzetességek ősi és modern keveréke fakad ebből vagy akár a centrum és a periféria, a város és a falu másutt elképzelhetetlen életforma- és tudattávolsága. Mégpedig anélkül, hogy a városi kultúrából eltűnnék a falu világát teljesen átfogó patriarchális közösségi elem. A családi viszonyokban ez itt is fennmarad, de nem nyilvános. A közösségi nyilvánosság azonban a városban is megleli a maga formáit: a fürdő, a bazárjellegű piac, a kávézó, a korszó stb. révén. A jellegzetes és sértetlen balkáni városokban, Athénig bezárólag, mindez máig nélkülözhetetlen elem.

Folytathatnánk a felsorolást a közösségi, családi ünnepek, a lakodalmak, a temetések, a vendégfogadás városra és falura rokon formákban jellemző rítusaival és viselkedésformáival. (Érzékletesen jellemzi itt a dolgozat a vendégül látás bonyolult pszichológiáját, a vendéglátói „tisztesség” és a büszkeség kényelmetlen elvárásaival, tiszteletteljes erőszakosságával.) A legtöbb jellegzetesség tulajdonképpen ellentétekből épül fel.

Mindennél pontosabban szemlélhető az értéktudat kettőssége a balkáni embernek az államhoz, a felsőbbséghez való viszonyában. A világi hatalomnak alárendelt ortodoxia megfelelő háttér ahhoz, hogy a Szentháromság Atya-lényét analógiaként értsék, és „mindenható” világi hatalmat, egyközpontú felsőbbiséget tartsanak természetesnek. Ugyanakkor a világi hatalmat megtestesítő személyeknek, legalábbis a hétköznapi közelség helyi, regionális szintjein, mindez korántsem biztosít gyakorlati tekintélyt. A balkáni ember számára erényszamba megy, ha túljár a hatalmasok eszén, ha a hivatalos törvényeket, az előírt szabályokat a szokásjogból eredő privát játékszabályokkal behelyettesíti. A külső és felettes világhoz való hasonló viszony kifejeződése: a családi, a privátszféra értékrendjének a nyilvános keretek fölé helyezése. Az individualitás, a kisközösségi szféra dominanciájának kifejeződése a hőstisztelet is, amely a privát körben „házasított” felsőbb instancia szerepe a mítikus láthatáron. A „hős” az egyetlen feltétel nélkül elfogadott tekintély a balkáni átlagember számára. Esetenként hasonló funkciót tölt be a szűkebb pátria fétis jellegű „szentsége” is.

Bogdanov, Bogdan: Kultur und Mensch auf dem Balkan. = Südosteuropa Mitteilungen, 35. Jg. 1995. 3. no. 175-181. p.

Komáromi Sándor

A közép- és kelet-európai országok és népek kapcsolatai

A Habsburg-birodalom újjászületése

Az Economist Közép-Európa mai gazdasági helyzetének, gondjainak és kilátásainak szentelt melléklete a térségünkben közismert jelképekkel szemlélteti témáját. Az egykori Monarchia területének ma különféle államokhoz tartozó régióit a vasútállomásoktól az operaházakig ma is megfigyelhető, a századforduló fellendülésének emlékét őrző közös kulturális hagyomány köti össze. Noha Lengyelországra ez csak részben érvényes, a mai Közép-Európa öt államáról (a „visegrádi” négyesről és Szlovéniáról) egyaránt elmondható, hogy az egykori Habsburg-birodalom részeiként nem csatlakozni, hanem visszatérni készül a Nyugatként értelmezett Európába. Mégpedig nem Kelet-Európából, amely az itt élők szerint Ukrajnát, Bulgáriát, Romániát és Oroszországot jelenti.

Közép-Európa sokak szerint a Habsburg-monarchia egykori határaitval határozható meg a legpontosabban. Ezt főleg a birodalom felbomlása utáni időszak igazolta, hiszen — a volt szlovén gazdasági miniszter, Mencinger véleményét idézve — az utóbbi fél évszázad totalitárius időszakát épp a korábbi Habsburg-érában kialakult magatartásbeli és kulturális hagyományok segítségével vészelte át ez a térség. Ez a magyarázata, hogy keleti szomszédait messze megelőzi, azoknál sokkal kedvezőbb helyzetben van, s az Európai Unióhoz, valamint a NATO-hoz való csatlakozása a következő évek reális kilátása, legalábbis a német kancellár szerint.

Az öt állam azonban közeledés helyett éppen emiatt fogott versengésbe. Mára gyakorlatilag elfelejtették a „visegrádi csoport” elnevezést. A KGST és a Varsói Szerződés évtizedei után egyikük sem rajong az egyeztetett politikáért. Titkon attól is tartanak, hogy egy jól működő regionális közösség kialakulása ürügyként szolgálhat Brüsszelben az integráció elodázására. Az ötöknek ugyan gazdaságilag is rohamosan javul a teljesítménye, a csatlakozás azonban elsőrendűen politikai döntés lesz, amelynek az évtized végéig meg kellene történnie az elemzők szerint. Egyébként értelmét veszti az az út, amelyen már jócskán előrehaladtak: a nyugat-európai gazdasághoz és társadalomhoz való közeledés, a harmonizáció és integráció folyamata.

Közép-Európa felett ma már nem az orosz, hanem a német befolyás dominál, noha a németek gondosan kerülik a régebbi dominanciájukra utaló Mitteleurópa kifejezést. Ezúttal csak gazdasági, s nem katonai jelenlétre törekednek, s a régió tanácsadójának, illetve (Brüsszel) ügyvédjének szerepét vállalják. Ugyanakkor tény, hogy Berlin, a rohamosan

fejlődő régi-új főváros a tágabb közép-európai térség része, s nemsokára valószínűleg annak egyetlen metropolisza lesz. A lengyel és cseh szomszéd, amelynek nemcsak közös határa, hanem mély gyökerű történelmi vitája is van az NSZK-val, az EU-tagságban látja a legjobb biztosítékot a német túlsúly érvényesülése ellen. Anémetek ugyanettől várják a Varsóban a közelmúltig letagadott mintegy félmillió sziléziai németiség igényeinek (pl. a kettős állampolgárságnak) teljesítését, illetve a Cseh-Morvaországból kitoloncolt szudétanémetek korlátozás nélküli gazdasági tevékenységének engedélyezését egykori lakóhelyükön (a vagyoni kárpótlás már nem szerepel a követelések között).

Ami az egyes államokat illeti, az EU-tagság lehetséges feltételeire összpontosító elemzés szerint Lengyelországnak mindenképp az elsőnek vagy az elsők egyikének kell lennie, éppen Berlin támogatása nyomán, mivel neki kerülne a legtöbbe, ha hatalmas szomszédja tartósan szegény maradna. (Lengyelország lakossága több, mint a másik négy CEFTA-országé együttvéve.) Ezt alátámasztja az a tény, hogy a lengyel gazdaság a legnagyobb növekedést mutatja a térségben. Magyarország szempontjából a gazdasági gondok mellett a kisebbségi kérdés alakulása is befolyásolja az EU-nak oly fontos stabilitást. A szerző szerint az előző kormányzat alatt erőre kapott a nacionalizmus, de Horn miniszterelnök lehűtötte azt, és ez jót tett az ország integrációs törekvéseinek. Kormánya támogatja a négy szomszédos országban élő magyar kisebbségek igényeit, de csak a helyi önkormányzat szintjéig menően. Túlzottnak a szomszédok ismétlődő vádjai a szerbekéhez hasonló, Nagy-Magyarországra irányuló budapesti törekvésekről. A magyar külügyi szóvivő szerint gazdaságilag száz évvel visszavetné az országot, ha Szlovákia és Románia egyes területeinek megszerzésére törekedne. Jót tett a kapcsolatoknak a magyar-szlovák alapszerződés, hiszen az EU nem kíván befogadni etnikai feszültségeket. A cseh, szlovák és szlovén állapotokkal kapcsolatban a mai politikai helyzetet jellemzi az elemzés, rámutatva egyebek közt a szlovákiai bizonytalanságra és a cseh kormányzat erős túlzásaira a gazdasági sikereket (pl. a privatizációt) illetően. Egyelőre nem dönt el, melyik privatizációs stratégia eredményesebb hosszú távon. A magánszféra aránya azonban mára elérte a 60 %-ot a térségben, noha egyik-másik államban a nulláról indult 1989-ben. Gazdasági téren nyilván a mezőgazdaság (termelés, foglalkoztatás, finanszírozás) képezi majd a legnehezebb témát a csatlakozási folyamatban.

Az öt állam csatlakozása nemcsak terheket, hanem előnyöket is jelenthet az EU-nak, s ezt az üzenetet igyekeznek minél világosabban megértetni Brüsszellel és a tagállamok fővárosaival az ötök vezetői. Nem elhanyagolható piacot képez a 66-70 millió lakosság. A gazdasági növekedés üteme 5 % körül állandósulhat a közeli években. A munkaerő olcsó és képzett, az általános műveltségi szint magas.

Közép-Európa rövid néhány év alatt — a kelet-európaihoz hasonló megrázkódtatások és visszaesés nélkül — képes volt végrehajtani egy alapvető gazdasági váltást: egyrészt megteremtette az állam helyett a magánszféra dominanciáját, másrészt keletről nyugatra terelte kereskedelmi forgalmának zömét. Gyökeresen új viszonyok alakultak ki, s mindez hihetetlen energiát igényelt a lakosságtól. Sokan a távol-keleti „kis tigrisek” gyors fellendüléséhez hasonlítják a régió viharos átalakulását.

Az EU persze még önmaga sem döntött saját jövőjéről, fejlődési stratégiájáról. A lehető legszorosabb egységre törekvő németek elképzeléseivel szemben (amelyben a német gazdasági erő jobban érvényre juthatna) a közép-európai országok kimondatlanul is a lazább, a nemzeti függetlenséget is hangsúlyozó brit koncepciót találják rokonszenvesebbnek. A realitáshoz is ez áll közelebb, hiszen ha 2000 körül megvalósul a csatlakozás, a fejlettségbeli és teljesítménybeli különbségek nem tűnnek el egy csapásra. Közép-Európa az EU-n belül is perifériának fog számítani, akárcsak ma a mediterrán tagországok.

Lawday, David: Central Europe: The return of the Habsburgs. = The Economist, 337. vol. November 18th 1995. 7941. no. 1-28. p. (Survey).

Balla Kálmán

Közép-Európa és a társadalmak depluralizálódása

A Revue d'Europe Centrale egyik 1994-es száma az 1945-48 közti korszakot tárgyalja. Molnár Miklós és André Reszler bevezetője azt hangsúlyozza, hogy Közép-Európában ez az időszak az arisztokrácia és a konzervativizmus hanyatlását jelentette. Kezdet volt-e, vagy átmenet? Kétségtelen akkoriban nagy volt a haladást illető reménykedés, és bizonyos felvirágzás is kezdetét vette. De a későbbi fejlemények miatt ez a néhány év feltáratlan maradt. Ezért volt szükség a szóban forgó folyóiratszámra.

Csáky Móric (Graz) abból indul ki, hogy 1918-ban az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlott, helyébe nemzetállamok kerültek, de a problémák azonosak maradtak. Ezen a területen már a 13. sz. óta folytak kísérletek az egyesítésre, mert ez volt a gazdasági érdek, és a külpolitikai megfontolások is ezt diktálták, 1526-ban a Habsburgok valósították meg ezt az egységet. Akié a terület, az úgymond bizvást beleszólhat a Nyugat és a Kelet dolgaiba.

Közép-Európát sokáig a Monarchiával azonosították 1918 után is. Ausztria viszont tagadott minden kontinuitást a Monarchiával, ami által valójában előkészítette az Anschlusst. A többi utódállam pedig megörökölte a nemzetiségi kérdést. Az új határok révén már nem tartoztak egy régióhoz.

Sok osztrák (többnyire zsidó származású író) ragaszkodott a Monarchia emlékéhez, s arra hivatkozott, hogy lakosai olyanok, mint a többi európai, de külön-külön hiányzik vagy gyenge a jellemük. A német értelmezés 1915, azaz Naumann Mitteleurópájának a megjelenése óta a nagynémet területtel azonosítja Közép-Európát, s ezzel visszatér Schwarzenberg osztrák miniszterelnök 1849-es tervéhez, a 70 milliós nagynémet birodalom létrehozásához. Ezt Rudolf trónörökös egy Ferenc Józsefhez intézett emlékiratában ellenezte, szerinte Ausztriának Franciaországgal és Oroszországgal kell — kellene — szövetségben lennie.

Egy másik koncepció a németek nélkül képzelte el Közép-Európát, hantós Elemérnek volt terve egyfajta konföderációra. Milan Hodža egykori csehszlovák miniszterelnök is a németek és oroszok közti terület érdekazonosságát hangsúlyozta. Más innen származó politikusok hasonló tervekkel álltak elő. Egy harmadik elképzelés volt Coundenhove-Kalergi Páneurópája.

1945-ben Európa két részre szakadt: Keleten az egyenlőséget erőltették, az etnikai és egyéb pluralizmust felszámolták. Ezt egyszer már a felvilágosodás is megpróbálta megvalósítani. Ezért a trend a modernitás új szakasza lett volna, racionális alapon. Akísérlet azonban nem vált be, az itteni országok most igyekeznek elszakadni a Kelettől. A Nyugat azonban nem válaszol erre a törekvésre.

A megoldás egyik kísérlete a regionalizmus, a Pentagonale, később a Hexagonale együttműködése. De ennek ellenzői is vannak. Ma inkább kulturális szempontból próbálkoznak valamiféle egységgel.

Teljes érvényű határok itt nem húzhatók, éppen a sokszínűség miatt, csak egyre szélesebb koncentrikus körök. A régió területe nem határozható meg világosan, a többszörös identitások miatt sem. II. József óta ugyan több holista kísérlet zajlott itt le, ám multikulturalizmus, az identitások pluralitása maradt továbbra is a fő kritérium. Endogén tényező a kulturális emlékezet, exogén pedig a külső hatások. Végül is a kulturális harmónia és a kölcsönhatások sora bontakozott ki e régióban. Csaplovics 1820-ban azt írta, hogy Magyarország Európa kicsiben, ez tulajdonképpen az egész térségre érvényes. Persze a nacionalizmus, a xenofóbia differenciálódásra is vezetett. Csáky felsorol számos kulturális irányzatot a múltból, amely innen indult ki, így Husserl filozófiáját, a prágai nyelvészeti iskolát, a modern dodekanfón zenét. Manapság a térség kultúrája már posztmodernnek tekinthető. Összességében

a tolerancia és a demokrácia inkább megfelel a térség hagyományainak és szellemének, mint a velük ellentétes tartalmak.

Molnár Miklós - Reszler, André: Introduction. = Revue d'Europe Centrale, 2. semeste, 2. tome 1994. 2. no. 139-140. p.

Csáky, Moritz: L'Europe Centrale et la dépluralisation des sociétés (1918-1945). = Uo. 141-153. p.

Niedehauser Emil

Szlovákia: új tényező az európai politikában

A tanulmány szerzői — szlovák külügyi szakértők — elemzésükben az új szlovák állam alapvető külpolitikai és nemzetközi törekvéseit ismertetik. Bevezetőben rövid áttekintést nyújtanak a szlovák nemzet és államiság történetéről, illetve előzményeiről. Ez nagyjából az alapvető iskolai történelmi tananyag fő mozzanatait tartalmazza, egészen a cseh-szlovák föderáció felbomlásáig. A szerzők ennek során az évtizedes sémákat alkalmazzák, mégpedig olyannyira, hogy pl. az 1944-es szlovák felkelést a kommunisták és a Demokrata Párt vezette akciónak mondják, megfelelkezve arról, hogy a londoni kormánnyal egyeztetve előkészített katonai zendülés és felkelés képezte az esemény érdemi részét.

A független Szlovákiát a szerzők elhatárolják az 1939-ben létrejött „bábrezsimtől”. Az új állam születését a szlovák nemzet évszázados törekvéseinek betetőzéseként minősítik, amely az európai eszmények jegyében valósult meg. A külpolitika alapjait az alkotmányból vezetik le. Szlovákiát eszerint a köztársasági elnök képviseli nemzetközi viszonylatban, ő ratifikálja a nemzetközi egyezményeket az állam nevében, ki nevezi és visszahívja a nagyköveteket. A gyakorlati külügyi tevékenység, a diplomácia a külügyminisztérium feladata. Már 1990-ben létrejött a nemzetközi kapcsolatok minisztériuma, ez képezte az új intézmény alapját, továbbá a volt szövetségi külügyminisztérium szlovák diplomatái. Mára mintegy 250 fős állománnyal kiépült a szlovák külképviseletek hálózata: 55 nagykövetség, 5 állandó misszió nemzetközi szervezeteknél, és 3 főkonzulátus. Kevésbé kielégítő a Pozsonyban létesült külföldi képviseletek száma: a korábbi 7 főkonzulátus helyett ma 21 követség és néhány tiszteletbeli konzul működik a fővárosban, a többi akkreditált képviselet székhelye külföldön van (Prága, Bécs, Budapest stb.).

A szerzők a szlovák politika mérsékelt szereplőjéhez hasonlóan igyekeznek cáfolni azt a feltételezést, miszerint Szlovákia Kelet, azaz Oroszország felé orientálódna külpolitikájában. Ebben — mint a tanulmány

egészeben — tárgyilagosságukat azzal is jelzik, hogy nem csupán a kormányzat, hanem a jelenlegi ellenzék képviselőit is egyetértőleg idézik. Helytelenítik és súlytalannak, nem mérvadónak minősítik ugyanakkor a koalícióban résztvevő szélsőséges pártok NATO és Európai Unió elleni kirohanásait. (A Nemzeti Párt, az SNS vezetőjét „silány szlováksággal előadott magyarellenes, csehellenes és antiszemita kijelentéseiről ismert” politikusként említik.) Állítják, hogy a kormányzat lépéseivel alátámasztott szlovák külpolitika alapvetően Európa felé orientálódik, s ezt egyetlen európai testület sem kérdőjelezte meg. (Ez azóta változott pl. az Európai Unió, illetve az Európa Parlament nyelvtörvénnyel kapcsolatos figyelmeztetései, illetve jegyzéke nyomán.) Az európai orientáció eddigi legnagyobb sikere az Európa Tanácsba történt felvétel (1993. június), majd az EU társulási szerződés egy évvel ezelőtti ratifikálása volt (Csehországgal egyidejűleg).

A szerzők a NATO-, illetve EU-csatlakozás lehetőségeit mérlegelve óvnak Szlovákia lebecsülésétől, félreszorításától, a második vagy még későbbi „körbe” sorolásától. Szlovákia mielőbbi nyugati integrációja a destabilizáció lehetőségét a minimálisra csökkentené Közép-Európában, elmaradása viszont veszélyekkel járna, tekintve Oroszország törekvéseit Szlovákia „finlandizációjára” (lojálisan semlegessé tételére), továbbá a szlovákok (kivált az értelmiség — B.K.) egy részének múlt századi hagyományokból táplálkozó szlavofil nézeteit. Itt idézik a szerzők Mečiar kormányfő ismert kijelentését: „Ha Nyugaton nem fogadnak el bennünket, Kelet felé fordulunk.” Az érvényes kormányprogram mindenesetre egyértelműen az európai és a transzatlanti integrációt jelöli meg célként. Szlovákia parlamenti kapcsolatokat létesített az Északatlanti Közgyűléssel, és csatlakozott a NATO Békepartnerség programjához. Az 1995. márciusi párizsi európai stabilitási értekezletnek pedig jelentős eseménye volt a magyar-szlovák alapszerződés aláírása.

Az egy év elteltével ratifikált szerződés ellenére a szerzők meglehetősen feszültnek, potenciális konfliktusokkal terhesnek értékelik a magyar-szlovák kapcsolatokat. Ezt az „ezeréves házasság” emlékeivel, a kölcsönös sérelemérzettel magyarázzák. Aszlovákok egy részében a magyarok iránt élő bizalmatlanságot és gyanakvást a mai nacionalisták saját népszerűségük fokozására aknázzák ki. A magyarok oldalán lenézést érzékelnek a szerzők, a szlovákság 1918 óta elért haladásának, felemelkedésének lebecsülését. A dolgozat mérsékelt hangvételétől és színvonalától elüt az a rosszálló megjegyzés, amelyben a szerzők — meglepő tájékozatlanságról árulkodva — helytelenítően, a kapcsolatokat rontó tényezőként említik a történelmi magyar államcímer visszaállítását, mivel a rajta látható hármass halom, úgymond, a mai Szlovákiát jelképezi. (Ezzel a „Tátra-Mátra-Fátra” újabb keletű folklorisztikus szólamára utalnak, amelyet széles körben történelmi hitelűnek tekint a mai szlovák

publicisztika.) Amagyar térfélen tapasztalható sérelemérzetet, főleg Trianon és a magyar kisebbségek helyzete miatt, a magyar nacionalisták aknázzák ki.

Ezen a ponton a szerzők a már 1989 előtti időszakból ismert felsorlással cáfolják a kisebbségek diszkriminációjáról szóló állításokat (kisebbségi nyelvű iskolák, színházak, egyesületek, sajtó). A kisebbségi jogok európai normáiról szólva megállapítják, hogy az egyes államok felfogása igen eltérő. Ezért tartott sokáig az 1995. február 1-jén aláírt kisebbségvédelmi keretegyezmény előkészítése.

A magyar-szlovák alapszerződést a német-francia megbékéléshez hasonlítható történelmi lépésnek tartják, amelynek jelentőségét nem csökkentik a mindkét fél által vállalt kompromisszumok. A szerződés létrejöttét az új, baloldali magyar kormányzat kevésbé konfrontatív magatartása tette lehetővé. A szerződéstől hosszabb távon a kisebbségi magyarság pártjainak mérsékeltebbé válását és ezáltal differenciálódását is várják, mivel ezek a pártok egyelőre nem szavazóik társadalmi helyzete és politikai meggyőződése, hanem etnikai hovatartozása szerint szerveződnek. Az alapszerződéstől pozitív fejleményt várnak a bösi vízlépcső körüli ellentét feloldásában is, utalva a hágai nemzetközi bíróságon kívüli egyezség lehetőségére. A szlovák fél befejezés mellett szóló érveit megalapozottnak tartják.

A többi szomszéd államot illetően csak az osztrákokkal folyó atomerőmű-vitát említik. Az együttműködés jövőjéről szólva a visegrádi csoport kilátásait kedvezőtlenül ítélik meg (jórészt Csehország magatartása miatt), s a CEFTA, a Szlovéniával bővült öttagú szabad kereskedelmi övezet fejlődését tartják ígéretesnek. A Közép-Európai Kezdeményezés szerepe egyes regionális projektek támogatásában lehet pozitív, ha ugyanakkor lemond a politikai intézményesülésről. A már nem szomszédos Oroszországgal kapcsolatban a gazdasági együttműködés az alapvető. Erről nem is kíván lemondani Szlovákia, hiszen mindmáig függ az orosz nyersanyag- és energiaszállításoktól.

Szlovákia az európai politika főáramába sorolja magát, de vannak megkülönböztető vonásai, főleg közelsége és szoros kapcsolatai keleti (orosz) szomszédságával. Ezek azonban a szerzők szerint nem térítik el az új államot alapvető céljától, az integráció felé közeledéstől, hiszen Oroszországgal is híve az európai együttműködésnek.

Rehák, Lubomir - Kirillov, Victor: Slovakia as New Factor in European Politics. = International Relations, 12. vol. 1995. 5. no. 47-64. p.

Balla Kálmán

Kisebbségi jogok és nemzetiségi problémák Szlovákiában

1993. elején új állam jelent meg Kelet-Közép-Európa térképén. Szlovákia úgy vált önállóvá, úgy lett elismert tagja az ENSZ-nek és számos nemzetközi szervezetnek, hogy eközben semmilyen különösebb feszültséget nem okozott. A korábbi Csehszlovákia kétfelé oszlott: Szlovákia hozzávetőlegesen a területnek s a népességnek is egyharmadához jutott hozzá (118 ezer km-ből 49 ezer, illetve a 15,5 millióból 5,3 millió). Az új állam öt országgal szomszédos. A kettéválás geopolitikai következménye, hogy a Cseh Köztársaság inkább nyugati, míg Szlovákia keleti orientációval jellemezhető. A nemzetiségi összetételt vizsgálva kiderül, hogy mindkét utódállam tekintélyes nemzetiségekkel rendelkezik. Cseh oldalon 300-600 ezer szlovák, míg Szlovákiában 60-120 ezer cseh lett kisebbségi, nem számítva a két államban élő, közel másfél milliós „vegyes” házasságban élőket.

A magyar kisebbség, mely a szövetségi államban négy százalékot tett ki, Szlovákiában már eléri a 12 %-ot. Szlovákiában van még 15-15 ezer ukrán, illetve ruszin lakos is. A cigányság számáról a legutóbbi, 1991-es népszámlálás Szlovákiában 90 ezerről tanúskodik, míg Csehországban 30 ezerről, de reális becslések szerint voltaképp fél millióval is lehet számolni.

A kisebbségek léte belső és külső biztonsági problémákat vált ki. A külső biztonsági helyzet változása tekintetében talán az a legfontosabb, hogy a két világháború közti Csehszlovákia előnyösen csengő „márkanévét” egyedül Csehország öröklí. A demokratikus tradíciók Prágához kapcsolódnak, s ezt a kommunista hatalom sem tudta felszámolni vagy eltörölni. Ráadásul Csehország megtartotta a korábbi szövetségi állam összes jelképét a zászlótól a 18-as államalapítás napjának állami ünnepként való kezeléséig. Szlovákia múltjában pedig a pár éves függetlenségi időszak a faszizmushoz kapcsolódik, s ha ma egyes szélsőséges nacionalisták Tiso emlékét dicsőítik, akkor tudnivaló, hogy őt háborús bűnösnek hajdan kivégezték. A jó hírnevet nem szolgálja az sem, ha egy ENSZ-bizottságnak az emberi jogok szlovákiai érvényesülését vizsgáló jelentését elkeseredetten támadják egyes szlovák körök, vagy ha a miniszterelnök egyszer csak „szlovák gazdasági csodáról” kezd regélni.

Visszatérve a kisebbségeknek a külső biztonsági helyzetben játszott szerepéhez, itt egyrészt az vizsgálható, miként él a szlovák kisebbség külföldön, másrészt milyen kisebbségek élnek Szlovákiában. A külföldön élő szlovákság számbelileg legnagyobb része a már említett csehországi. Nekik meglehetősen bonyolult procedúrák eredményeként lehetséges megkapniuk a cseh állampolgárságot, aminek eredményeként viszont Szlovákia tekintetében külföldiekké válnak. Egyes szlovákiai

erők a Maticától a prágai szlovák követségig úgy gondolják, hogy ezt a csehországi szlovák kisebbséget politikai nyomásgyakorlás eszközeként vehetik be. Szerény szlovák kisebbség él a szomszédos országokban és a volt Jugoszláviában, valamint Romániában. Magyarországon például az 1990-es népszámláláskor 16 ezren vallották magukat szlováknak. Igen sajátos szerepet visz az észak-amerikai szlovák kisebbség egy része, mely a Szlovák Világkongresszus (Slovaks World Congress) és az Amerikai Szlovák Liga (Slovak League in America) köré tömörülve nem saját országaik, hanem Szlovákia politikájának befolyásolását igyekszik megvalósítani, meglehetősen szélsőséges irányzattal. Soviniszta támadásainak nemcsak a magyarok, hanem a csehek is célpontjaik, nem beszélve arról, hogy a szlovák fasiszta állam múltját is szeretnék tisztára mosni.

A Szlovákiában élő kisebbségek közül a cseh és a magyar játszhat közvetítő szerepet Szlovákia szomszédai irányában. A többi nemzetiség, a fentiekben említettekhez sorolva a kis létszámú zsidóságot is, már számbelileg sem éri el azt a szintet, hogy érdemi befolyást fejthessen ki. A szlovákiai cseh kisebbség tekintetében Csehország voltaképpen nem kíván politikai befolyást igényelni, ellenben a magyarországi politika a szomszédos országok kisebbségi magyarsága tekintetében nem jelentéktelen szerepet igényel magának. Kusý itt úgy idézi Antall József ismert megfogalmazását, hogy egyben hamisít, elhagyva a „lélekben” meg a „kíván lenni” kifejezésekben rejlő megszorítást. Szerinte Antall mondata így szólt: „I am the prime minister of all the 15 million Hungarians” –, ami nem kevesebbet jelentene, mint igazi ténymegállapítást („én mind a 15 millió magyar miniszterelnöke vagyok”). A szomszéd országban élő „saját” kisebbség sorsa feletti bábáskodás szerzőink szerint előbb-utóbb a határok megváltoztatásának igényéhez vezet. Ez az etnikai „tisztogatás” filozófiájának egyik oldala, a másik akkor érvényesül, mikor az állam maga kívánja eltörölni a másokat, a totalitást erőszakolva a pluralitással szemben. A szlovákiai cseh kisebbség vonatkozásában nem merül fel a határkérdéssel kapcsolatos veszély, annál inkább Magyarország esetében, mely a csehszlovák állam „náci felosztásának”, vagyis a bécsi döntésnek részeként Kusý szerint több mint 10 ezer km területhez és 850 ezer lakoshoz jutott, kiknek egyharmada szlovák nemzetiséghez tartozott (Vogel Sándor tanulmánya, de a történettudomány is 12 ezer 400 km-ről és 1,1 millió, „többségében magyar lakos”-ról tud, ahogy a magyar történeti szintézis fogalmaz). Kusý adatai szerint ma a dél-szlovákiai térségben másfél millió szlovák és 600 ezer magyar nemzetiségű lakos él. Úgy véli, hogy a magyarországi közvélemény, a tömegkommunikáció, sőt egyes kormányzati megnyilatkozások is felvetik annak lehetőségét, hogy az elvben igazságtalannak tartott trianoni békeszerződést a határok békés megváltoztatásával adják át a múltnak.

A cigányság vonatkozásában két problematikus fejlemény említhető: egyrészt a kezdődő csehországi munkanélküliség első kárvallottjaiként tömegesen érkeznek vissza Szlovákiába, másrészt pedig ilyen irányú hatást gyakorol az 1994-ben bevezetésre került csehországi állampolgársági törvény is, mely becslések szerint kétszáz ezer cigány nemzetiségű sorsára gyakorolhat befolyást. Összefoglalóan megállapítható, hogy ami a belpolitikai, belső biztonságot illeti a szlovákiai nemzetiségek közül jelentékenyebb politikai szerephez a csehek, magyarok és cigányok juthatnak.

A belső biztonság témájában folytatandó vizsgálódás nem felejtkezhet el arról, hogy a szövetségi állam felosztása tekintetében az akkori közvélemény-kutatások tanúbizonysága szerint a lakosságnak világosan megnyilvánuló többsége ez ellen volt. Ebből érthető, miért nem rendeztek a szerződést aláíró miniszterelnökök népszavazást: így azonban el nem hallgatható, hogy jóllehet a folyamat békés, de egyben illegális is volt, egyaránt megszegte az érvényes csehszlovák alkotmányt és az 1976-ban aláírt Nemzetközi Emberjogi Egyezményt.

A szlovákiai magyar kisebbség sorsát a trianoni békeszerződés jelölte ki. A határmegállapításkor a szerző szerint „geofizikai” megfontolások is helyet kaptak az etnikaiak mellett, s ennek tudható be, hogy — úgymond — a „határ mindkét oldalán a szomszédos nemzetiség jelentékeny száma maradt” A magyar nemzetiség jelenlegi szlovákiai létfeltételei elsődlegesen „adminisztratív” természetűek, azaz a szlovákokkal lényegében azonos fejlettségű magyarok számára megfelelő törvényekkel kell biztosítani az elvárható feltételeket. A magyar kisebbség politikai jellegű kívánságai vagy követelményei: kulturális és területi autonómia, megfelelő névhasználat a személyneveknél és a településneveknél, a magyar nyelv használatának lehetővé tétele a hivatalos szervek működésében, végül decentralizálás és öngazgatás. A mindennapi élet szintjén alig tapasztalható a szlovákok és magyarok közt bármiféle konfliktus, annál inkább intézményei szinten, minthogy a nacionalisták mindkét oldalon elég erősek. Tény azonban, hogy a szövetségi állam felosztásakor Pozsony elmulasztotta a kisebbségek tekintetében a megfelelő garanciákat biztosítani, ahogy azt a „semleges” Prága mint szövetségi központ korábban megadta. Ellenkezőleg az 1993. októberi névhasználati törvény elfogadhatatlan volt a kisebbségi magyarok számára. E döntés is azt fejezte ki, hogy a döntéshozók nem igazán kívánnak számolni a kisebbség jogos igényeivel. Nem megalapozott az a hangoskodó politikusi pöffeszkedés, hogy a szlovákiai nemzetiségek számára mindaz biztosított, amit az európai normák előírnak. Egy ilyen állítás nem számol egyfelől a dél-tiroli megoldással, a karinthiai szlovének számára biztosított jogokkal stb., másfelől pedig az olyan érvényes nemzetközi állásfoglalásokkal sem, melyek közül elég legyen az

ENSZ Közgyűlése által 1992. decemberében elfogadott, a nemzetiségi, etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartozók jogait érintő nyilatkozatot vagy az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága által elfogadott, a regionális vagy kisebbségi nyelvekre vonatkozó Európai Chartát említeni.

A szlovákiai cigányok esetében a probléma másként jelentkezik, mint a magyaroknál, hisz itt elsősorban a civilizációs szintből fakadnak a nehézségek. Ráadásul a cigányok helyzete vagy a szlovák társadalom részéről észlelhető megítélése 1989 óta alig javult. A cigányság esetében nem „adminisztratív”, hanem szociális garanciák szükségesek. A cigányság sorsa nem oldható meg aktív részvételül nélkül. Márpedig az ő hagyományos társadalmi struktúrájukat a kommunista rendszer felszámolta, megfosztva őket természetes vezetőiktől, s ráadásul az erőltetett asszimiláció és a nőknél végrehajtott sterilizálás következtében a bizalom körükben érthetően alacsony. A szlovák társadalom körében pedig e társadalmi csoportot, gyakorta mint idegent mindenféle előítéletekkel kísérik. Ezért sem fordul elő gyakrabban a vegyesházasság.

Kusý, Miroslav: Minority rights and nationality problems in Slovakia. = Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel-und Südosteuropa, 200-209. p.

Sonnevend Péter

Kisebbségi politika

Az etnikai kisebbségekkel kapcsolatos konfliktusok

kutatása: két konferencia Kelet-Közép- és

Dél-Kelet-Európáról

1990 végétől a jugoszláviai konfliktus rohamosan mélyült, valódi válsággá, majd polgárháborúvá élesedett. Az európai államok és a nagyhatalmak véleménye megoszlott, s még a szakértők is kevéssé voltak felkészülve az események magyarázatára. Eltelt egy-két év, míg a sorok valamelyest rendeződtek, majd sor kerülhetett komolyabb seregszemlére. 1993 júniusában Heidelbergben, ahol a Südosteuropa-Gesellschaft (München), a Studiengesellschaft für Fragen Mittel- und Osteuropäischer Partnerschaft (Bonn) és a Conference on European Problems (Kansas City) szervezésében rendeztek tudományos tanácskozást Konfliktok, Konfliktlösung und Friedenssicherung in Südosteuropa címen amerikai, angol, francia, német és az érintett régióból érkezett szakértők részvételével. A konferencia másfél tucat előadását a Südosteuropa-Gesellschaft (SOG) jelentette meg gyűjteményes kötetben 1994-ben.

Az előszót jegyző W. Althammer utal egy fontos aktuálpolitikai mozgató rugóra is: W. Christopher amerikai külügyminiszter a jugoszláviai tragédia kialakulását elemezve bírálta az általa elszigeteltnek ítélt német döntést Szlovénia és Horvátország nemzetközi elismerése dolgában. A továbbiakban kifejti, hogy milyen eredménytelenek voltak a korábbi Jugoszlávia föderatív átalakítását célzó próbálkozások, illetve hogy a jugoszláv hadsereg milyen leplezetlen erőszakkal lépett fel a Nagy-Szerbiát „gründoló” Milošević oldalán a nyugati tagköztársaságok ellen. Erre volt válasz 1991 második felében az Európai Közösség fokozatos közeledése a kiválás, az önállóság elismertetése felé. Ezen tömör összegzés alapján mondja Althammer, hogy a tanácskozás valóban égetően fontos kérdések tárgyalását célozta. Az előadások nem csupán arra vállalkoztak, hogy a már kirobbant válságot értelmezzék, hanem igyekeztek számbavenni az etnikai kisebbségekkel kapcsolatban lehetséges konfliktustípusokat s azok eredetét is. Négy évvel az átfogó kelet-európai rendszerváltozás kezdete után kezd igazán nyilvánvalóvá válni, milyen mélyreható történelmi, gazdasági, szociális, kulturális és mentális összetevői vannak annak, hogy Európa nehezebb sorsú fele elindulhasson a békés és demokratikus fejlődés irányába.

1993 októberében a burgenlandi Szalónak várásában újabb konferenciára került sor a SOG, a szintén müncheni Südost-Institut és az Österreichisches Studienzentrum für Frieden und Konfliktlösung (Stadtschlaining) rendezésében Minderheiten als Konfliktpotential in

Ostmittel- und Südosteuropa címmel. W. Althammer rövid előszava „nyomasztó aktualitásról” beszél a téma kapcsán. A tanácskozás anyagát G. Seewann összeállításában a SOG adta ki az R. Oldenbourg Verlag közreműködésével 1995-ben. A közel négyszáz oldalas gyűjtemény Seewann bevezetője mellett tizenöt előadás szövegét kínálja olvasásra (közülük több önálló ismertetést kap lapunkban).

Seewann bevezetője előbb a globális világhelyzet alakulását summázza. Megszűnt a kétpólusú világ s ez egyben a Jalta és Potsdam utáni rendezés végét is jelenti. Összeomlott a kommunista uralom a kelet-európai népek körében. Szétesett három soknemzetiségű állam: Jugoszlávia, a Szovjetunió és Csehszlovákia. Az új uralkodó elit gyakorta a nemzetállam eszméjében keresi saját legitimitációját. Vagyis államuk legyen etnikailag egynemű, homogén, méghozzá szinte bármi áron. A szerző úgy látja, hogy a helyzet több vonatkozásban hasonlítható az 1918-ashoz, ráadásul az 1920-as párizsi békék számos teremtménye hullott darabjaira, miközben változatlanul távlatos megoldást igényel a kisebbségek helyzete. 1918 után a nemzetközi jog eszközeit igyekeztek e téren hasznosítani főként a Népszövetség mechanizmusai révén, a második világháborút követően viszont a korábbi tapasztalatokat negatív módon értékelve az egyéni jogok garantálásával szerették volna megadni az etnikai kisebbségek védelmét. Seewann szerint a század mindkét irányban azt bizonyítja, hogy az uralmi viszonyok közepette a tisztán jogi eszközök rendre csődöt mondanak. A kisebbségvédelem hatékonyabb megalapozása csak a teljes társadalom összefüggéseit megragadva lehetséges. A konfliktusforrások a kisebbségek és a többségi nemzetek kapcsolatrendszeréből eredeztethetők, tehát a konfliktusmegoldások is ide kell hogy kapcsolódjanak. Az eddigi megközelítések szinte kizárólag a kisebbség védelmét igyekeztek megkonstruálni, pedig a valódi probléma többség magatartása és ambíciói a kisebbség irányában. Amíg nem jönnek létre a pluralista módon strukturált társadalmi szerkezet alapfeltételei és nem valósulnak meg a mindennapokban a mozgató erők szabad érvényesülésének liberális játékszabályai, addig maradnak az etnikailag és hosszú távon definiált többségi-kisebbségi konfliktusok. Ha nem akarunk belenyugodni abba, hogy az etnikai államból a kisebbségnek ki kell vonulnia (elszakadnia, elmenekülnie stb.), akkor e pluralista szerkezetet kell megalapozni.

A kisebbség önjellemzése, önmeghatározása több tényezőtől eredhet. Nyelvből (például a szlovének és horvátok közt), főként a vallásból (horvátok és szerbek közt) avagy csupán a vallásból (bosnyákok kontra horvátok és szerbek). Karl Popper parafrázálta Hegel nemzetdefinícióját: „a nemzet bizonyos számú emberek együttese, akik közösen félreértik történelmüket”. E félreértések igen hatékonyan tudják a másoktól való elhatárolódást szolgálni. Ha pedig a kisebbségnek még sa-

ját „anyanemzete” is van, akkor a többségi nemzet kiválóan tudja magában a külső agressziótól való félelmet felhízlalni, egyre durvábban bánni kisebbségével, minek következtében annak lojalitása rohamosan csökkenhet a létező államhatalom irányában, az anyanemzet pedig aktív beavatkozást fontolgathat. Vagyis: beindul egy önbeteljesítő mechanizmus s az „ötödik hadoszlopnak” aposztrófált kisebbség végső soron tényleg megáshatja a többség sírját. Amíg a modern államok is etnikai alapon definiálják magukat, s ezt alkotmányuk is „szentesíti” az egységes nemzetállam kategóriájával, addig a konfliktuspotenciál nem fog csökkenni, és a kisebbségvédelem többé-kevésbé kilátástalan ügyként vegetál. Tehát a többségi-kisebbségi ügyekben az etnikai nacionalizmus táptalajának fokozatos megszüntetése, a sikeres modernizáció, az európai integráció valós távlata és végső soron a jólét garantáltsága jelenti a gondok tartós megoldását.

Althammer, Walter: Vorwort. = Konflikte, Konfliktlösung und Friedenssicherung in Südosteuropa. Hrsg. von G. Wagenlehner, 5-8. p.
Seewann, Gerhard: Einführung. = Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel- und Südosteuropa. Hrsg. von G. Seewann, 3-8. p.

Sonnevend Péter

A biztonsági kérdések és etnikai konfliktusok magyar értelmezése

A XVIII. század végétől az európai fejlődés jelentős összetevője volt a nemzetállamok létrejötte. A XIX. században a francia példa azután Közép- és Kelet-Európában is jelentős mozgató erővé vált, jóllehet itt a nemzetiségi összetételt a középkortól kezdve a pluralitás jellemezte. Ezért nemigen eshettek össze sem a XIX. századi, sem az I. világháború utáni államhatárok az etnikaiakkal. A múlt századi centralista állam modernizációja a korábbi autonómiákat is felszámolta (gondoljunk a székelyek vagy a szászok ilyen jogaira).

A közép- és korai újkorai államok nemzetiségi tarkasága, e modernizáció miatt vált problematikusává, s a politikacsinálók előtt egyedül a francia minta lebegett a maga kíméletlen asszimilációs törekvésével. Ezt igazolhatja mind Magyarország akkori, mind pedig a monarchia utódállamainak története.

A kiegyezést követően 1868-ban megalkotott nemzetiségi törvény megpróbálta összeegyeztetni a nemzetállam eszméjét és a nemzetiségi jogokat. A politikailag egységesnek minősített nemzet polgárai egyenlő jogokat kaptak, bármely nemzethez tartoztak is. A törvény a nemze-

tiségi nyelvek számára messzemenő jogokat garantált az államigazgatás, az igazságszolgáltatás, az oktatás és a vallási élet terén. A törvény alapelvei az egyéni jogok liberális értelmezéséből eredeztettek. Ez azonban azt jelentette, hogy hiányoztak a törvényből a bárminő kollektív jogok. A korszak egyik alapvető ellentétének ez lett a forrása, hisz a magyar vezetés az európai mintát követve a korabeli liberalizmus egyéni jogokat favorizáló felfogását képviselte, míg a nemzetiségek nem elégedtek meg a helyzettel a kollektív jogok híján. Végső soron ez a fokozódó erővel jelenlévő szembenállás hozzájárult a kettős monarchia felbomlásához. A probléma pedig az első világháború kimenetelével egyáltalán nem vesztett erejéből, megoldatlansága hozzájárul a mai feszültségekhez és konfliktusokhoz.

A párizsi békeszerződésekkel legalizált új államok — Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia — szintén soknemzetiségűnek minősültek. Az új államszervezethez került három millió magyar közül jó másfél Románia, csaknem 700 ezer Csehszlovákia és közel fél millió Jugoszlávia polgára lett. Összességében Románia népességének egyharmada, Csehszlovákiáénak 34,5 %-a és Jugoszlávia 18,8 %-a számított kisebbségnek.

Csehszlovákia egységes jogállamot hozott létre, mely azonban nem oldotta meg a nemzetiségi kérdéseket. A békeszerződésben Kárpát-Ukrajna részére előirányzott autonómia, az össznépeség negyedét kitevő németeknek szánt különleges bánásmód és a szlovákoknak ígért önrendelkezés mindvégig nem valósult meg. E mulasztások hozzájárultak az 1938-as destabilizáláshoz.

A délszláv királyság, mely 1929-ben vette fel a Jugoszlávia elnevezést, eredendően képtelen volt feloldani azt a szándékok síkján jelenlévő különbséget, hogy a horvátok föderatív államot képzeltek el, míg a szerbek a centralizmust tartották megvalósítandónak. A kisebbségvédelmi rendelkezés ugyan itt is törvényerőre emelkedett, de a belgrádi kormány minden eszközt bevetett a kisebbségek gazdasági erejének és identitásának megtörésére.

Románia 1923-as alkotmánya egységes nemzetállamként definiálta magát. A békeszerződés kisebbségvédelmi klauzúrai ugyan törvényi szintre emelkedtek, ám más törvények és még inkább rendeletek, dekrétumok ezeket hatástalanították. Az 1938-as kisebbségi státútum pedig sem törvényerőre nem emelkedett, sem a valós helyzeten nem javított.

A két világháború közti magyar politikai vezetés a trianoni békeszerződést nem tekintette végleges rendelkezésnek, minden rendelkezésre álló eszközzel annak revíziójára törekedett. Az 1938-as bécsi döntés, az 1939 márciusában katonai akció útján megszerzett Kárpátalja s az 1940-es második bécsi döntéssel visszacapott Észak-Erdély az ország nem-

zetiségi összetételét jelentősen átformálta: a korábbi 92 %-os magyar többség 77,5 %-ra csökkent (más szóval a kisebbségek aránya megközelítette az egynegyedet).

Az 1947-es párizsi békeszerződés a trianonit két kivétellel megerősítette: a kivétel egyrészt a pozsonyi szlovák hídfő megerősítése három magyar faluval, másrészt a kárpátaljai terület most a Szovjetunióhoz lett csatolva. A párizsi béke ismét visszatérést jelentett a nemzetállam eszméjéhez, hiszen előírt, illetve szentesített erőszakos népességkitelepítést az etnikai pluralitás felszámolása végett. Az elűzés és a kitelepítés ráadásul az állampolgári jogok megvonásával és a kollektív bűnösség elvének érvényesítésével párosult. Betetőzte e bűnöket a szerbiai vérengzések sorozata, melynek ezrével estek áldozatul magyar nemzeti-ségű polgárok. A kommunista uralom évtizedei az egyenlő jogok deklarálását és a jogok gyakorlati megszegését, legrosszabb formájában pedig a könyörtelen homogenizálást és asszimilációt hozták vagy legalábbis célozták. Romániából több százezer német és zsidó nemzetiségű emigrált, amint erre lehetősége nyílt, s a román diktátor utolsó évében közel 70 ezer magyar is a menekülés útját választotta.

Előretekintve az várható, hogy az egységes Európa számos eltérő régió és nemzeti identitás mozaikjaiból fog kialakulni. Egy ilyen Európa létrejöttének egyik legmarkánsabb ellenfele a szélsőséges nacionalizmus, hisz az lényegében mindig az adott nemzet kizárólagosságából indul ki. A többnemzetiségű Jugoszlávia és Csehszlovákia felbomlása azt is jelenti, hogy ezek létrehozói nem voltak képesek szakítani a nemzetállami eszmével. Más oldalról e tendenciák aláhúzzák annak a felismerésnek a fontosságát, hogy Európa stabilitásának jelentős előfeltételét képezik a kisebbségek jogai s e jogok valós érvényesítése. Magyarországon érthetően különösen érdekelt e kisebbségi jogok garantálásában, hisz ma is 2,7 millió magyar anyanyelvű ember él a szomszédos országokban az ottani hivatalos statisztikák szerint is (miközben reális becslések szerint számuk elérheti a 3,3 milliót).

A kisebbségi magyar kérdések lényegében az autonómia biztosításának igényében csúcsosodnak ki. A magyar kisebbség szeretné megkapni az államalkotó tényező „rangját”. A szétszórtan élő kisebbségeknek a személyi autonómia, a bizonyos területen többségi arányt elérőknek pedig a helyi önkormányzat, illetve a területi autonómia jár: így hangzik a mai elvárás, akármelyik szomszéd ország magyar politikai szerveződésének igényeibe hallgatunk is bele. Tehát az önrendelkezés egyik esetben sem érinti a határok kérdését. Az egész kérdésben az a legszembevetőbb, hogy a magyar kisebbségek ma azokért a jogokért szállnak síkra, melyeket a történelmi Magyarország kisebbségi szervezetei követeltek úgy száz évvel ezelőtt. Az olyan konfliktusok, mint a jugoszláviai véres válság, veszélyeztetik Magyarországon biztonságát. De a hatá-

ron túli magyarság nem kielégítő helyzete is előidézhetheti a hazai instabilitást, hisz a huzamosan megoldatlanul hagyott valós problémák születhetnek menekültáradatot, s ma Magyarország képtelen lenne esetleg több százezres bevándorló tömeget befogadni. A teljes magyar politikai vezetés, értve ezalatt a parlamentben képviselt pártok általános véleményét, úgy véli, hogy a kisebbségi kérdést nem lehet területiként kezelni. Ez fel sem merülhet. Ám tenni kell az utóbbi éveknek épp a kisebbségek irányában elkövetett szörnyű bűntetteit szem előtt tartva. Magyarország egyrészt a saját kisebbségek jogainak nagyvonalú szabályozásával, másrészt az olyan kétoldalú nemzetközi szerződésekkel, mint a magyar-német, magyar-ukrán stb. kíván hozzájárulni a pozitív tendenciák erősítéséhez. Ezen túlmenően a magyar külpolitikai vezetés a nemzetközi fórumokon mindent megtesz a kisebbségekkel kapcsolatos jogi szabályozás elmélyítéséhez, a problematika folyamatos figyelemre méltatása érdekében.

Vogel Sándor: Sicherheitsdilemma und ethnische Konflikte aus ungarischer Sicht. = Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel- und Südosteuropa. Hrsg. von G. Seewann, 212-230. p.

Sonnevend Péter

Etnikai feszültségek és konfliktusok forrásai Romániában

Az etnikai feszültségek kialakulásának egyik feltétele a nemzeti kisebbség viszonylagos koncentráltsága egy adott térségben. Ezen túlmenően a városias lét a maga hatékonyabb gazdasági, szociális és kulturális infrastruktúrájával erősítheti a számbeliség hatását, s végső soron bázisát jelenti a politikai szintű hatásgyakorlásnak. Az urbanizációs effektust kiegészíti az értelmiség körében megnyilvánuló kisebbségi reprezentáció, továbbá a társadalom különféle szöveteiben és intézményeiben (beleértve a vallási életet is) való jelenlét hatékonysága s végül a kívülről érkező támogatás.

A fentiek röviden összegzik a nemzeti kisebbség körében felhalmozódó forrásokat. Másik oldalról a többségi társadalom általános állapota — a gazdasági és szociális stabilitás, prosperálás vagy épp ellenkezőleg: az instabilitás, életszínvonalbeli romlás stb. — szintén közvetlenül hozzájárul a lehetséges konfliktusok megjelenéséhez. A többségi és kisebbségi nemzet megoldatlan történelmi problémái sem jelentéktelenek a napirendi kérdések értelmezése során.

Románia az 1992-es január népszámlálás szerint 22,7 milliós népességén belül — saját bevallása szerint — 11,6 %-nyi kisebbséggel ren-

delkezik. A legtekintélyesebb a magyarok részaránya (7,1 %). A cigányság ezen adatok szerint 1,8 %-ot tesz ki, míg a maradék németiség mindössze 0,5 %-ot. A magyar etnikum Erdélyben jelentős, ahol az össz népesség 20,74 %-át éri el, s ezen belül Kovászna és Hargita megyében többséget képez. A németek is főként Erdélyben találhatók. Speciális kulturális, politikai és vallási szerveződéssel ez a két etnikum rendelkezik. A romák számos szervezetet — például három politikai pártot — hoztak létre, ám ezek hatékonysága messze elmarad az előbbiektől. A magyarságnak van tekintélyes irányító rétege, míg a többi nemzetiségi elit inkább kettős identitással rendelkezik, azaz igen erősen kötődik a többségi nemzet kultúrájához (is). Az országos politikai vezetés szintjén ugyancsak egyedül a magyarok rendelkeznek például választás útján mandátumhoz jutó parlamenti képviselővel. A választási statisztikák alapján megállapítható, hogy a romániai magyarság gyakorlatilag egyhangúan támogatja saját politikai szervezetét, az RMDSZ-t.

A romák körében a gazdasági és szociális integráció szintjén jelennek meg a fő problémák. Körükben 79,4 % nem rendelkezik szakképzettséggel, s ebből következően is magas (45,4 %!) a munkanélküliek aránya, ami szinte egybevág az írástudatlanság mértékével (44 % a férfiak és 62,9 % a nők körében).

A romániai etnikai kisebbségek demográfiai adottságai közül drámaian kiemelkedik a németiség fogyása (a kilencvenes évek elején 85 ezren hagyták el az országot). A magyarság statisztikai számokkal mért jelenléte viszonylag stabil (Erdélyben 1977-ben 22,02 %-ot értek el, ez 15 év alatt csökkent a 20,74 %-ra). A románok térhódítása különösen az erdélyi városi körzetekben erős, például Marosvásárhelyt 1977-ben a románok 35 %-ot, a magyarok 63,2 %-ot tettek ki, s másfél évtizeddel később a románok részaránya csaknem elérte a magyarokét (46,3 kontra 51,2 %).

A romániai magyarság külső — magyarországi — támogatása nem jelentéktelen. Ez a rendszerváltozás óta a magyarországi politikai vezetés fő prioritásai közé tartozik. E támogatás révén azonban ébren tartható a románok tudatában a „magyar veszély”, amit politikai eszközként gyakorta vetnek be a romániai pártok.

Románia gazdasági átalakulása lassú, keserves: a privatizáció vontatottan halad, magas az infláció, és csökken a lakosság bizalma a gazdasági kibontakozás tekintetében. A román parlamenti erőviszonyok sem kedveznek a hatékony gazdasági intézkedések levezénylésének: a nacionalizmust zászlójukra tűző pártok mindent túlpolitizálnak, állandóan magyar veszélyt szimatolnak.

A körülmények fenti alakulása az etnikai feszültségek és konfliktusok jelenlétét támasztja alá. A cigányok tekintetében a meglévő szociális problémákat fokozza a többségi társadalom intoleranciája, a nagyfo-

kü előítéletes gondolkozás. A cigányok problémái a politikai nyilvánosság szintjén nincsenek kellően kanalizálva, az egyedi feszültségek így időnként aránytalanul felforrósodhatnak. Hiányzik a többségi társadalom körében támogatást ígérő polgárjogi mozgalom is. A magyarokkal összefüggésben jelentkező feszültségek egyrészt abból erednek, hogy a magyarság a diktátor bukása után visszakapni remélte az utóbbi húsz-harminc évben elvesztett jogokat (oktatás, autonómia stb.), másrészt abból, hogy a többségi nemzet mindebben azonnal szeparatizmust látott. A magyarság politikai szereplését nehezíti, hogy a romániai válság megoldására az RMDSZ részéről javasolt technikák még a toleránsabb román pártok számára is időnként destruktívnak tűnnek. A magyar kisebbség részaránya, politikai szervezettsége egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy sorsa iránt állandó nemzetközi figyelem érzékelhető, s a vele kapcsolatos feszültségeket jelentős külső tényezők is regisztrálják. Ez viszont táptalajt ad a szélsőséges román politikai erőknek, hogy újfent a magyar veszély eltűlésével igyekezzenek politikai tőkéjüket gyarapítani. A nemzetközi szinten elfogadott irányelvek és normatívák épp nemzetközi jellegük miatt nem alkalmazhatók betű szerint egy adott ország konfliktusainak megoldására, szükség lenne a konstruktív adaptálás szándékának erősítésére a román elit meghatározó köreiben.

Horváth István: Ethnic tensions and conflicts in Romania. = Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel- und Südosteuropa. Hrsg. von G. Seewann, 231-242. p.

Sonnevend Péter

Mi az ukrajnizáció és milyen szerepet játszottak benne a galíciai írók és művészek?

Az ukrajnizáció — összhangban az Ukrán Kommunista (bolsevik) Párt és a köztársaság állami szerveinek irányvonalával — a húszas években és a harmincasok legelején e „nagyregió” konszolidálásának egyik eszköze volt a polgárháború rémségeit követően. A mozgalom célja, hogy az ukrán nyelv nyerjen megfelelő teret az oktatásban, a sajtóban, általában a köztársaság kulturális és állami életében.

Népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy pártállásától függetlenül valamennyi nemzetileg érző ukrán magáévá tette célkitűzéseit, és lelkesen támogatta kibontakozását. Különösen az értelmiség körében voltak erős pozíciói, minthogy ez a réteg pontosan érzekelte az ukrajnizáció birodalomellenes életét.

Ezért nem véletlen, hogy a terebélyesedő személyi kultusz és a mezőgazdaság kollektivizálása számára az ukrán értelmiség létezése csak nem-

kívánatos tehertélt jelentett. Ezt a problémát a központi párt- és állami szervek úgy oldották meg, hogy rengeteg értelmiségit végeztek ki, ítélték (természetesen: koholt vádak alapján) elzárásra, száműzésre.

Az áldozatok között sok volt a galíciai származású író, költő és művész. Ők ui. vállalva a helybeliekkel ugyancsak szívvel-lélekkel vettek részt az ukrajnizációban. A kérdés az, hogy miként és miért kevertek bele ebbe a mozgalomba.

Ismeretes, hogy Kelet-Galícia lakossága túlnyomó részt ukrán nemzetiségű volt, s ezért az első világháború idején területén intenzív proukrán törekvések bontakoztak ki. A kommunisták is „e jegyben” működtek, amiről különféle pártfrakciók (Kelet-Galíciai Kommunista Párt, Nyugat-Ukrajnai Kommunista Párt) illegális megmozdulásai is tanúskodtak. Nyomukban a térségben végül proletárforradalom tört ki. Az 1917 és 1920 közötti regnálásának leverése után költözött Ukrajnába az első népesebb galíciai csoport, ahol is főleg kulturális területen helyezkedett el, illetve működött.

1923. március 14-én aztán Versailles-ben Galícia egészét a lengyel államnak ítélték oda. Ez véget vetett az ukrán aspirációknak, legalábbis ami a kommunista hatalom területi kiterjesztésének vágyát illeti. Természetesen az otthonmaradt kommunista értelmiség nem nyugodott bele sem a lengyel uralom ukránellenességébe, sem antikommunizmusába.

Az ukránellenesség kihatásainak semlegesítésére az ukrajnizáció — mutatis mutandis — átvétele szolgált, az antikommunista ellenszenv pozícióinak gyöngítésére pedig a pártépítés erősítése és az új körülményekhez való igazítás. Ez alatt azt kell érteni, hogy a Kelet-Galíciai Kommunista Párt és a Nyugat-Ukrajnai Kommunista Párt a továbbiakban a Lengyel Kommunista Párt frakciójaként létezett, egészen 1938-ig, amikor a Komintern mindhárom formációt feloszlatta, illetve azt, hogy az említett frakciók 1926-ban legális szervezetüket, az Ukrán Munkás-Paraszt Egyesületet, a Sel'-Rob-ot is létrehozták.

A lengyelek sem a galíciai ukrajnizáció aktivistáival, sem a kommunista szervezkedésekben résztvevőkkel nem bántak kesztyűs kézzel. Sokan közülük börtönbüntetést szenvedtek, folyamatos zaklatásoknak vettek alá. Emiatt a húszas-harmincas évek fordulóján újabb emigrációs hullám érte el Ukrajnát.

Az imént említett években már — mondhatni — készen álltak az ukrán értelmiség üldözésének tervei. Ezek azonban — meg kell állapítani — mindössze taktikai célokat tűztek maguk elé, a stratégiai cél az ukrán kultúra, az ukrán nyelv, és az ukránság mint önálló nemzet megsemmisítése volt.

Az általunk referált dolgozatban az első galíciai hullám áldozatai közül a következők vázlatos pályafutásával ismerkedhetünk meg: Vaszil Atamanjuk, Miroszlav Irnacs, Volodimir Gadzinyszkij, Gnat Mihajli-

csenko, Meletij Kicsura, Mihajlo Kozorisz. Közülük 1932 és 1933 folyamán egyeseket kivégeztek, másokat pedig későbbi börtön- vagy lágerhalálra kárhoztattak. Alig volt olyan galíciai származású író vagy költő, akinek valamiképpen sikerült átvészelnie ezt a kurzust. Közéjük tartozik pl. Volodimir Gzsickij, akit a későbbiekben aztán — kompenzációként — igen gyakran tiszteltek meg különféle díjakkal és kitüntetésekkel.

A második hullámban érkezett galíciaiak, alig néztek szét Ukrajnában, máris lebuktak. Hol voltak már azok az idők, amikor a lemergi konzul közreműködésével az ukrán állam intenzíven támogatta munkásságukat. Ezúttal kivégzés vagy börtön-internálás várt rájuk is. A referált dolgozatban Vaszil Bobinszkij, Anton Kruselnickij és Ivan nevű fia, Miroszlava Szopilka, Nina Matulivna és Andrij Voloscsak sorsát vizsgálja a szerző.

Nem jártak sokkal jobban azok sem, akik Galíciában maradtak. A háborús események, a német megszállás közepette a legtöbben elpusztultak vagy elkallódtak. Kívételt csak Petro Kozlanyuk képez, aki minden megpróbáltatást túlélt, s a terület Ukrajnához kerülése után magas közjogi funkciókat töltött be, és kétszer is Lenin-díjban részesült.

Tarnavs'kij, Ostap: Galičina j ukraïnizaciâ. = Dzvîn, 1953. 11. no. 103-109.p.

Futala Tibor

Kisebbségi jog

Nemzetközi jog és kisebbségvédelem

Kovács Péter, a referált mű szerzője nemzetközi jogász, a Miskolci Egyetem tanára. A maga részéről Herczeg Gézánál találja meg a kisebbségek nemzetközi jogvédelmének indokát: „Minden etnikum megőrzendő értéke. Eltűnésük egyértelmű veszteség lenne a térség és a világ számára. Ha a jog ma már védi a ritka növényeket és a veszélyeztetett állatfajokat, mennyivel inkább kell védenie ennek a jognak — elsősorban a nemzetközi jognak — azokat az emberi közösségeket, amelyek hátrányos, sőt nemegyszer kifejezetten veszélyeztetett helyzetben vannak, ami eltűnésükkel járhat”.

A gondolat nem új. A vallási csoportok védelmének az igénye már az 1555. évi augsburgi vallásbékében megjelenik, a nemzeti kisebbségvédelem kategóriája pedig először az 1814/15. évi bécsi kongresszus záradokumentumában nyer megfogalmazást: itt a Szent Szövetség különleges védelmet garantál a porosz, osztrák és orosz területeken élő lengyel kisebbség számára.

Az átfogó, Közép- és Kelet-Európa minden utódállamára érvényes kodifikáció megjelenése mégis a 20. század fejleménye, s ezt az I. világháborút lezáró békeszerződésekben, a kiegészítő védelmi rendelkezésekben és a Nemzetek Szövetsége egyezségokmányában fogalmazzák meg a szövetséges és társult hatalmak. A védelmi rendszer végül is jogi szempontból azért volt képtelen ellenállni az új vagy felhízlalt államok vehemenciájának, mert a Népszövetség alkotmánya épségben hagyta a tagállamok szuverenitását.

Amint a szerző is rámutat, a jelenkori értékelők toleránsabbak a Népszövetség ebbéli tevékenységének megítélése során, mint voltak a korábbi kritikusok. Ennek oka feltehetően az, hogy a második világháború után kötött békeszerződések és az ENSZ alapdokumentumai egyaránt teljes mértékben mellőzték a kisebbségvédelmi kodifikációt.

Szerzőnk utal a közömbösség lélektani hátterére is: a győztes hatalmak az általuk kialakított újabb világrend stabilitását látták veszélybe sodródni a nemzeti és etnikai kisebbségek védelmének esetleges felkarolásával.

A tíz fejezetre tagolt mű többet ad a címben jelzett tematikánál: egy fejezet a szlovák-magyar alapszerződéssel, egy a magyar alkotmányreform kérdéseivel, egy pedig az Åland szigetek autonómiájával foglalkozik, miközben figyelmét az 1990-es évek jogalkotási munkálataira összpontosítja.

A nemzetközi kodifikáció célja Kovács Péternél: az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában megfogalmazott norma meghaladása, ti. év-

tizedeken át ez volt a fundamentuma a diszkrimináció-ellenes koncepciónak. (Igaz, néhány esetben a 60-as évektől felbukkan a pozitív megközelítés igénye is.)

A jogfejlődésben döntő fordulatot hozott a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája: a korábbi szabályozásokkal ellentétben ez a dokumentum nem nyelvi kisebbségeket véd, hanem regionális vagy kisebbségi nyelveket, így ismerve el az ún. nyelvi zónák létezését. (Ezek olyan földrajzi körzetek, ahol a nyelv az adott csoport fennmaradásának kifejezési eszköze.) A Charta ismertetésén túl a szerző további külön fejezetben végzi el a megfelelő szövegrészek összehasonlítását az 1993. évi magyarországi nemzetiségi törvénnyel. Ebből kiderül, a magyar törvény egyaránt megfelel a Charta általános és különös rendelkezéseinek. (Bár az utóbbi egybevetést értékelve megjegyzi, hogy nálunk a közigazgatásban és az oktatásban eléggé divergáló az anyanyelvhasználati kultúra, illetve gyakorlat.)

A szerző nagy jelentőséget tulajdonít az ENSZ 1992. december 18-i közgyűlésen elfogadott a nemzeti vagy etnikai közösségek jogairól szóló 47/135. sz. nyilatkozatnak. Kimutatja annak jogi többletét az Egyezségokmányhoz képest, amennyiben egyértelműen fogalmazza meg az államra háruló pozitív kötelezettségeket, és polgárjogot ad a pozitív diszkrimináció fogalmának.

Az európai kodifikációs folyamatot jellemezve Kovács Péter méltán emeli ki az Európa Tanács égisze alatt folyó tevékenységet, az Emberi Jogok Európai Egyezményének kiegészítését szolgáló szakértői munkát és az EBEÉ kisebbségi főbiztosi intézményét. Ebben az összefoglaló fejezetben található egy táblázat és a hozzá kapcsolódó értékelés, amely az ET három kisebbségvédelmi kodifikációját (köztük az 1201-es ajánlást) hasonlítja össze a Nyilatkozatban megfogalmazott tételes jogokkal.

Erdemének megfelelően a műben külön fejezet foglalkozik az egyéni és kollektív jogok, a kollektív jogok és autonómiák fogalmi összefüggéseinek a tisztázására. Árnyalt megközelítést alkalmazva mutatja ki, hogy a kisebbségi nyelvi rendszerek megjelenhetnek a kulturális autonómiáktól függetlenül is, hogy fogalmilag a kollektív jogok sem esnek mindig egybe az autonómiákkal, hogy a kollektív jogok alkotmányos elfogadása sem vezet minden esetben a kisebbségek kollektív jogainak az elfogadásához stb. Egészítsük ki a szerző gondolatmenetét azzal, hogy az autonómiának létezik egy eredeti — etnikum-semleges — jelentése. Ezért az etnikai alapú önszerveződésekkel szembeni megengedő vagy elzárkózó magatartás általában szoros összefüggést mutat az állam saját szuverinitásának megosztásához fűződő magatartásával — mind az államhatárokon belül, mind a nemzetközi együttműködés méreteiben.

A jogi apparátus hatásosságát tekintve (Bíró Gáspár szintén e számban szemlézett művéhez képest) Kovács Péter kevésbé derűlátó, mert kifejti: nemzetközi méretekben nincs is egyetértés a kisebbségvédelem céljában, értékében és alapfogalmaiban. Konklúziója azért hiteles, mert alaposan dokumentálja a jogfejlődés stációit és hiányait.

Kovács Péter: Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Budapest. 1996, Osiris Kiadó. 238 p. Pro minoritate könyvek.

Cholnoky Győző

Az identitásválasztás szabadsága

Bíró Gáspár tanulmánykötetének, a benne közölt rövidebb-hosszabb dolgozatoknak koherenciáját az adja, hogy az identitás fogalmát a jog (elsősorban a nemzetközi jog) és a politikatudomány eszköztárának együttes, egyidejű latba vetésével árnyalja, tisztázza.

Szemléletét, módszerét tekintve jellemző művében a kollektív jogok körüli viták interpretációja. Eszerint az említett viták csak látszólag etnikai természetűek, s azért járnak rendkívüli feszültségekkel, mert a lényegét érintik: a nemzetállam legitimitását. A virtualitás — folytatja Bíró — abban is kifejezésre jut, hogy az államszervezet fenntartásához olyan konkrét és azonnal mozgósítható egyéni érdekek fűződnek, amelyek etnikai szempontból közömbösek.

Az „ideáltípushoz” (ti. az állam ideáltípusához) elsősorban olyan értékek fűződnek, amelyek elvont követelésekben testesülnek meg (hazaszeretet, lojalitás, önfeláldozás). Az „etnikai vita” így olyan értelmezést nyerhet, amely nemcsak az ideáltípust, hanem az adott államszervezetet a maga valóságában is megkérdőjelezi. S mindez azért történhet meg, mert a kritika etnikai kisebbségi oldalról érkezik. A bűvös körből csak paradigmaváltással lehet kitörni, ám a szabad identitásválasztás elve, az identitáshoz és az önrendelkezéshez fűződő jog nem képes paradimateremtő erővé válni. (A gondolat nem egészen új: egyre kontúrosabbá válik a nézet, hogy a nemzeti és nemzetiségi mozgalmak homlokterébe nem célszerű elvont érték kategóriákat állítani, emocionális töltetükből fakadóan ugyanis ezek komoly konfliktusforrásként léphetnek fel. — A szerk.)

A politikai megítélés, értékelés szándéka a szorosán vett kodifikációs anyag feldolgozása során is érvényesül Bíró kötetében. Így az Európa Tanács keretében 1992-től felgyorsult jogalkotói munka bemutatása közben a szerző szubjektív szempontra hívja fel a figyelmet. Ugy látja, a tagállamok egy részének érdeklődése azért fordult a normaalkotás fe-

lé, mert erre való hivatkozással halogatni lehet, a döntőbíróság intézményének kodifikációját.

A nemzetközi kodifikáció, s elsősorban az ET ide vonatkozó munkálatait úgy értékeli, hogy a „fogalmi infláció” színterei; európai méretekben pedig felrója a jogharmonizációra való törekvés hiányát, elsősorban a kisebbségi jog — a leendő ET standard — vonatkozásában.

Az önrendelkezési jog körében Bíró a következő tisztázatlanságokra hívja fel a figyelmet:

— nincs közmegegyezés a nemzeti szuverenitás mibenlétére, annak korlátaira vonatkozóan;

— a legalitás és a legitimitás fogalmi disztinkciója nem megoldott;

— s végül magának az önrendelkezésnek a fogalma sem egyértelműen tisztázott.

A problémák történelmi gyökereire Bibó István segítségével világít rá: „(az első világháború utáni békerendezés) saját alapelveihez viszonyítva sokkal diszharmonikusabb volt, mint a régi monarchikus-feudális legitim rendszer a maga virágkorában”.

A kötet summázta végül is egy cáfolatban foglalható össze. A szerző hitelt érdemlően oszlatja el azt a széles űrben elterjedt nézetet, miszerint az európai jogi normák ne foglalják magukban a kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási és kulturális közösségek, csoportok önrendelkezési jogát. Ellenkezőleg, számos olyan nemzetközileg elfogadott EBEÉ és ET dokumentum született, amely kifejezetten közösségi jogokat szabályoz. Igaz, ezek nem kötelező normák, de széleskörű politikai konszenzus megteremtheti alkalmazásuk kiterjesztését. Ami pedig a szabályozás hatályán kívül maradt kérdéseket illeti, e problémák teljes egészében rendezhetők az általános emberi jogok keretében (szabad társulás, szólásszabadság stb. joga).

Az önrendelkezés kérdése akkor merül fel élesen, ha egy csoport nemcsak akarja, hanem el is tudja látni azokat az ügyeket, amelyek közösségként való létevel és fennmaradásával függnek össze. Az e törekvések megvalósítására szolgáló nemzetközi jogi apparátus alapjai pedig rendelkezésre állnak — fejezi be gondolatmenetét Bíró Gáspár.

Bíró Gáspár: Az identitásválasztás szabadsága. Bp. 1995. Osiris-Századvég K. 289 p. (Pro minoritate könyvek)

Cholnoky Győző

Könyvtárak mint a kisebbségi joggyakorlás intézményei Oroszországban

Noha a könyvtár az iskola után az egyes országok legszámosabb kulturális intézménye, a kisebbségek jogainak érvényesítésében eljátszani képes és/vagy ténylegesen játszott szerepét ritkán értékeli a szakirodalom. Ez annál is inkább furcsállható, mivel ez a szerepkör nemcsak a nemzeti és etnikai kisebbségeket illeti meg, hanem a kisebbségben lévő, más alapon támogatásra szoruló rétegeket is.

A kisebbségek minél eredményesebb könyvtári ellátásának kérdéseit a könyvtárosok — mondhatni — szakmaontológiai „parancsolatnak” tartják, miközben azt a kívánalmat is hangoztatni szokták, hogy az egyes államok a jogalkotás szintjén ismerjék el és támogassák-dotálják a könyvtárak e címen nyújtott szolgáltatásait. Különösen fontos ez a hajdani szocialista országokban, ahol korábban nem volt mód a civil szféra könyvtáralapító és működtető törekvéseinek kibontakoztatására, jelenleg pedig az a helyzet, hogy ilyen tilalmak ugyan nincsenek már, ám ez a szféra még jó ideig nem lesz anyagilag elég tehetős ahhoz, hogy a kisebbségek könyvtári ellátása terén átfogóbb eredményeket érjen el.

Ezért volt örvendetes, hogy 1994 folyamán Oroszországban a szövetségi törvényhozás, a Duma és a köztársasági törvényhozások többsége könyvtári törvényeket fogadott el. Igaz, ezek a törvények meglehetősen deklaratívak, ám valahonnan el kell indulni ahhoz, hogy a kisebbségek számukra adekvát könyvtári ellátásban részesüljenek az e tekintetben közömbös, sok helyütt oroszosítással vádolható szovjet könyvtárügy helyén kialakulóban lévő oroszországi könyvtárügy keretein belül.

A szövetségi törvény, amelynek rendelkezéseivel a köztársasági törvények rendelkezései nem kerülhetnek ellentétbe, kimondja, hogy könyvtári ellátáshoz (könyvtárhasználathoz) való joggal „nemre, korra, nemzetiségre, műveltségre, szociális helyzetre, politikai meggyőződésre és vallásra való tekintet nélkül” valamennyi állampolgár rendelkezik, és ezt a jogát főként, de nem kizárólagosan az állami és önkormányzati könyvtárakból kialakított nyilvános könyvtári hálózatok tagintézményeiben gyakorolhatja. És továbbmenve: „A használonak az állami és önkormányzati könyvtárakban joga van orosz nyelven mint az Oroszországi Föderáció állami nyelvén írt dokumentummal való ellátásra és kiszolgálásra, az Oroszországi Föderáció köztársaságiban pedig az adott köztársaság... állami nyelvén írtakkal való ellátásra és kiszolgálásra is.”

„Amennyiben a használot a könyvtár korlátozza használati jogainak gyakorlásában, bírósághoz fordulhat.”

A törvény egy másik helyén egy átfogóbb rendelkezést is talál, amely szerint „a nemzeti kisebbségek joga, hogy az állami könyvtári há-

lázat révén hozzájussanak az anyanyelvükön írt művekhez, a vakoké és gyöngénlátóké, hogy a nyilvános könyvtári hálózaton és a speciális könyvtárakon keresztül megkapják a számukra alkalmas dokumentumokat, a mozgáskorlátozottaké pedig, hogy a nyilvános könyvtári hálózat biztosítsa számukra a postai vagy más nem hagyományos módon történő kölcsönzést. A gyerekek és fiatalok könyvtári ellátására a nyilvános hálózatok részlegei, külön gyerek- és ifjúsági könyvtárak, továbbá a tanintézeti könyvtárak hivatottak”.

Az állam könyvtárügyi politikájáról szólva a törvény kimondja, hogy külön gondoskodnak a szociális és rokkantsági szempontból hátrányos helyzetűek könyvtári ellátásának támogatásáról, továbbá egyes korcsoportok (pl. gyerekek és fiatalok), illetve bizonyos földrajzi egységek (faluk, északi területek, kis létszámú nemzetiségek lakta térségek stb.) polgárainak színvonalasabb könyvtári szolgáltatásokhoz való juttatásáról.

A köztársasági könyvtári törvények közül a Szaha Köztársaság (Jakútia) parlamentje által hozott törvényt ismertetjük dióhéjban. Ez a törvény nemhogy nincs ellentmondásban a szövetséggel, hanem kimondottan rövidített mása az előbbinek. Általában azt mondja ki a bennünket leginkább érdeklő témakörben, hogy az olvasók joga, függően az egyes könyvtársak típusától, székhelyétől és rendszerbeli státuszától, hogy tetszőleges nyelven írt dokumentumokhoz férjen hozzá. Ez a megoldás, amelyet a törvény más helyein *expressis verbis* meg is fogalmaznak, a könyvtárakra ruházza azt a beszerzési és használati jogosítványt, hogy kínálatukat a köztársaság konkrét településeken megnyilvánuló nemzetiségi összetételének megfelelően alakítsák.

A törvény külön támogatásra kötelezi a központi szerveket a hátrányos helyzetűek könyvtári ellátásának fejlesztését illetően. Ezek között szerepel az „autochton és kis létszámú északi népek” könyvtári ellátását célzó támogatás is.

Federal'nyj zakon O bibliotečnom dele. Prinât Gosudarstvennoj Dumoj 23 noâbrâ 1994 goda. = Biblioteka, 1995. 3. no. 41-48.p. Zakon Respubliki Saha (Akutiâ) „O bibliotečnom dele”. = Biblioteka, 1996. 1. no. 18-25. p.

Futala Tibor: Frontáttörés: Oroszországban megszületett az első „posztkommunista” könyvtári törvény és vele együtt a köteles példányok szolgáltatásának törvényi szabályozása. = Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1995. okt. 35-41. p.

Futala Tibor

Nemzeti és etnikai kisebbségek története

Magyarország-kép az osztrák sajtóban a millenium

előestéjén: a nemzetiségi kongresszus és a horvát kérdés

Apponyi 1931-ben visszatekintőleg úgy minősítette a kettős monarchiát, hogy az a magyar tudatban államszövetségként, míg az osztrákban szövetségi államként jelent meg. A kiegyezéskor felettébb bonyolultan megkomponált állam felépítése nem tüntethette el a történelmi, politikai és szociális különbségeket, ráadásul az egyre akutabbá váló nemzetiségi kérdés terén a két államtest jelentékeny különbségeket mutatott. A másik fél nemzetiségi, azaz belsőnek minősülő ügyei így gyakorta és könnyedén a saját politikai harctér eszköztárát gazdagíthatták, persze eközben az átpolitizálás minden manipulációs lehetőségét is hasznosítva. A bécsi politikai palettán a liberális, másrészt a keresztényszociális-konzervatív tábor szembenállása volt meghatározó, így a Magyarország-kép is e két domináns nézetrendszer fénytörésében észlelhető. A bécsi német-liberális táborban kifejezetten pozitív képet rajzoltak a Lajtán túli országról, mint ahol gyors a modernizációs ütem, ahol ezt az államszervezet centralizációs eszközei hatékonyan segítik elő, miközben a kormányservek pártokon felett állnak. Eközben kevéssé érdekelte őket a nemzetiségek irányában megnyilvánuló asszimiláció, az arisztokratikus-paternalista társadalmi struktúra, a sokféle kiáltó regionális különbség (fejlett nagyvárosi központok — elmaradott agrárregiók). Az osztrák részen észlelhető gazdasági stagnálást és a korábbi politikai kultúra elemeinek megkopását átérző liberális tábor ekkor elfogadta a magyar (liberálisnak számító) kormányzat önértékelését, melynek alapelemeként az egységes nemzetállam nevezhető meg. A Neue Freie Presse, a korszak meghatározó liberális napilapja számára ez ráadásul a mindenfajta föderalista-partikularista gondokkal küszködő osztrák fél szempontjából pozitív adottságként jelent meg. Szerintük Ausztriában állandóan mindenféle nyilatkozatokkal és csoportocskákkal hadakozik az államapparátus, míg Magyarországon a nemzetiségek számára egyedül a parlamenthez való apellálás lehetséges. A lap szerint a monarchia alapérdeke az „erős és energikus együtt-tartott Magyarország” léte, míg egy föderalista jellegű partner már nem „magyar” állam lenne. A lap mértékadó körei nem voltak valami nagy véleménnyel a magyarországi nemzetiségekről: a szlovákok pár iskolát követelnek nemzeti programként, a cseh egyetemisták a nyári szünetben a pánszlávizmus apostolaivá vedlenek át, s egyedül a romáság számít komolyabb erőnek, ám az a Lajtán túli antiliberális erők hinterlandja a liberális Magyarország ellenében (az 1895. augusztus 14-i szám cikkét idézve).

A bécsi liberálisok — magyar kormányzati szabadelvűek „tengelye” ellenében álltak az udvar kiegyezés-ellenes erői, kiket különösen frapírozott az 1894-es magyarországi egyházpolitikai törvénykezés, továbbá az épp ekkor szerveződő keresztény-szociális politikai mozgalom, melynek élére a későbbi bécsi polgármester, Karl Lueger állt. Luegernek közönsége körében különösen hangos sikerei voltak a „Judeo-Magyarország”-jellegű címkékkal. Hívei számára Magyarország politikai rendje a despotikus erőszak megtettesítője volt. Eközben megkülönböztették a „jó” és az „uralkodó” magyarokat, — s az utóbbi jelző főként a zsidó befolyásolás alatt állók szinonimája lett. Lueger személyesen többször élesen támadta a magyarországi „zsidó-szabadkőműves” elitet (pl. a Reichsrat 1895. december 17-i ülésén), mely szerinte példátlan s Európában már sehol nem tűrt erőszakot, brutalitást és terrorizmust gyakorol az ország polgárai felett. Következésképp Luegerék számára a magyarországi nemzetiségek védelmet érdemelnek, s erre jó alkalmat biztosított az 1895. augusztusában összehívott nemzetiségi kongresszus. A liberális tábor viszont felemelte szavát a kongresszus olyan szervezési furcsaságai miatt, mint hogy a meghívókat először csak román nyelven nyomtatták ki, avagy a belügyminisztérium képviselőjén kívül a nemzetiségi lapszerkesztők sem kaphattak rá belépési engedélyt. A kongresszus Ferenc Józsefhez intézett feliratát a pesti lapokhoz hasonlóan a Neue Freie Presse sem közölte, s egyáltalán a rendezvényt kemény iróniával minősítette (a résztvevők jót nyaraltak, a „vajúdó hegyek egereket szültek” stb.). A jobboldali tábor orgánuma, a Reichspost viszont még a kongresszus betiltását is lehetségesnek tartotta, hisz a nemzetiségek panaszai ország-világ előtt szertefoszlatnák a „liberális” Magyarország hírért.

A rendezvényre viszont mégiscsak sor került, s így Luegeréknek új alkalomra kellett várniuk, hogy a magyar politika fokozódó erőszakosságát hirdető tézisük megerősítést nyerhessen. Ilyennek bizonyult az uralkodó 1895. október közepén lebonyolított zágrábi utazása. A jobboldaliak számára a horvátok 48 óta a dinasztiahű alattvalók mintaképpét jelentették. A liberális újságok viszont arról is beszámoltak, hogy az üdvözlés zászlóerdejében megjelentek a szerb egyházi lobogók. Más beszámolók előadták, hogy a zágrábi egyetemen a diákok eltávolították a magyar lobogót, de a háztulajdonosokat is arra kényszerítette a horvát mozgalom, hogy a (kis méretű) magyar jelképeket teljesen eltüntessék. Október 15-én pedig magyar zászlót égettek Jelačić szobránál. Az uralkodó általánosságban igen elégedett volt „hű horvát népe” viselkedésével, de kényszerűen azt is konstataálta, hogy sor került „büntetendő közjátékokra” is. Elutazása után a horvát bán, Khuen-Héderváry széleskörű letartóztatásokat foganatosított, egyebek között betiltotta a Zastava elnevezésű irodalmi akadémiát.

Az eseményekről beszámoló Deutsche Volksblatt keményen leteremtette a magyar vezetést a durva bánásmódért, s nem kevésbé amiatt, hogy csalárd módon éket szeretne verni a két testvértörzs, a horvátok és a szerbek közé. A magyar brutalitás szerintük temetővé változtatta Horvátországot. A Reichspost ezzel párhuzamosan megújult erővel folytatta magyarországi „judeokrácia” gyalázását. Az 1895. október 22-i szám arról fröcsögött, hogy a zsidók nem maradhatnak örökké Magyarországon, s ha a „valódi, keresztény magyarok megemberelik magukat, akkor el fogják a zsidókat űzni, s a kereszt jegyében új korszak köszönthet az országra”. Ennek következtében a magyarok és horvátok közt is helyre fog állni a béke.

Összefoglalva megállapítható, hogy mindkét ausztriai politikai erő meglehetősen szelektíven foglalkozott a Lajtán túli országrész ügyeivel, s ezen ügyek soha nem önértékükön szerepeltek a közéleti megnyilatkozások témáiként, hanem minden alkalommal a belpolitikai csatározás folytatását jelentették.

Haslinger, Peter: Das Ungarnbild der Wiener Presse am Vorabend des Milleniums: der Nationalitätenkongress 1895 und die kroatische Frage. = Österreichische Osthefte, 37. Jg. 1995. 1.H. 133-146. p.

Sonnevend Péter

Mi jön Ausztria-Magyarország után? Egy osztrák memorandum és szlovák értékelése 1918 szeptemberében

A Habsburg-monarchia széthullása nem a közvetlenül érdekelt, hanem a győztes nagyhatalmak műve volt. Ugyanakkor kétségtelen, hogy tucatnyi nemzetet és nemzetiséget tömörítő államszervezet egyre nehezebben működött. Kilenc nemzet létszáma haladta meg az egy millió lelket: anyanyelv szerint 12 millió német, 10 millió magyar, 6,5 millió cseh, 5 millió lengyel, 4 millió ukrán, illetve ruszin, 3,2 millió román, csaknem 2 millió szlovák és 1,35 millió szlovén volt 1910-ben az összesen 50,7 milliót kitevő népességén belül. Suppan szerint komoly divergenciát okozott már az is, hogy Ausztriában kilenc nemzet volt egyenrangú (vagyis a monarchiának ez a fele nemzetek állama volt), míg Magyarország 1868 óta ragaszkodott a nemzetállam jelleghez (jóllehet a magyarok népességének csak 50 %-át tették ki). Ráadásul a magyarországi nemzetiségek körében a századforduló óta egyre erősödött az önállósodási, majd a kiválási szándék. A rendkívüli veszteségeket okozó háború — melynek során a monarchia népességéből mobilizált több

mint nyolc millió katonából minden hetedik elesett, minden negyedik pedig orosz, illetve minden húszadik olasz hadifogságba esett (3,5 millió együttes veszteség!) 1918-ra gyakorlatilag megoldhatatlan feladat elé állította a vezetést. Ekkor már ismert volt Wilson amerikai elnök 14 pontja, 1918 augusztusában pedig az antant katonai vezetői a feltétel nélküli megadás követelményét állították a tengelyhatalmak elé. A kérdés már csupán az lehetett, milyen mértékben lesz összetörve a korábbi politikai rendszer a legyőzöttek körében. S utólag lehetne kérdezni, végiggondolták-e a győztesek, mi lesz politikai és szociális téren a hosszabb távú következménye egy, a korábbi rendszerrel való gyökeres szakításnak?

1918 augusztusának végén az osztrák oktatási minisztérium egyik tisztviselője, dr. F. Hertz Svájcba érkezett, hogy ott kiadó vállalatot alapítson. Szeptember 20-án egy amerikai diplomatának memorandumot nyújtott át Megjegyzések az osztrák-magyar kérdéshez címmel. A végző címzett Wilson elnök volt. Pár nappal később a genfi csehszlovák hírügynökség igazgatója, S. Osuský egy brit diplomatától véleményezésre kézhez kapja a memorandumot, s az elkészült értékelést még a hó utolsó napján el is indította Londonba (az már a helyzet kuriozitásához tartozik, hogy a csehek jól működő hálózatuknak köszönhetően már az angolok megbízása előtt hozzájutottak a szöveghez). Az érdeklődés nem lehetett véletlen, hiszen sejteni lehetett: nem dr. Hertz magánakciójáról, sokkal inkább a császár intencióit tartalmazó próbálkozásról volt szó. Suppan közleménye szó szerint hozza a Memorandum német, majd az ügyvéd Osuský angol nyelvű írásának szövegét (ő 1906-ban vándorolt ki az Egyesült Államokba).

Hertz memoranduma általános helyzetértékeléssel kezdődik. Hiány van energikus és céltudatos férfiakban. A magyarok minden érdemi változást igyekeznek megakadályozni. Németország népszerűsége lehamvadt. Az osztrák szociáldemokráciának a bolsevizmus iránti rajongása is inkább a múlté már. A lakosság egyre nagyobb fatalizmussal viseli az újabb és újabb megpróbáltatásokat. Az osztrák-magyar kettős állam jövője kérdésessé vált. A legjobb megoldásnak az kívánkoznék, ha közös föderatív állam keretében valósulna meg a nemzetek önállósága, önrendelkezése. A jelenlegi államalakulat teljes széttörése nem oldja meg a valódi kérdéseket. J. Redlich és Lammasch tervezetei iránt az udvar is érdeklődik, de a radikális föderalizmus megvalósításához hiányoznak a lelki feltételek is. Ha a teljes széthullás következik be, az bizonyára a német birodalomhoz való csatlakozást fogalmazza meg a 10 millió németajkú osztrákban, s Németország végső soron egész Kelet-Európára ki fogja terjeszteni hatáskörét. Akkor azután igyekezhet majd Franciaország és Anglia, hogy sikerüljön feltartóztatni a 80 millió német kolosszust. Ausztria-Magyarország irányítását mélyen áthat-

ja a centralizáló és a militarista hagyomány, mégsem esélytelen egy demokratikus alapokra épített szövetségi állam megteremtésének kísérlete. Ha leküzdhetőnek bizonyul a belső államszervezet militarizmusa, akkor a külkapcsolatokban sem kell félni többé a német militarizmus-hoz fűződő veszélyek miatt. Első lépésként Ausztria-Magyarország számára fel kellene ajánlani a béketárgyalások lehetőségét, hisz a kényszerítés a nyugatiak részéről csupán azt eredményezheti, hogy megmarad a német orientáció. Egy fegyverszüneti megállapodás úgy jöhetne létre, ha egyidejűleg Olaszország is kivonná magát a harci cselekményekből (az 52 milliós monarchiát és a 35 milliós olasz államot hasonlítva össze, a nyugati szövetség ezzel nem járna rosszul). Ráadásul a Földközi tengeri tengeralattjáró-bázist ebben az esetben a németeknek ki kellene vonniuk.

Hertz ezek után pontokba szedve összefoglalja a monarchiának a háborúból való kiválását elősegítő tényezőket, feltételeket. Meg kellene határozni, mely területek és népek esetében kell az önrendelkezés jogát megadni, s hogyan hajthatók végre a megfelelő népszavazások. Az egyes államalkotó elemek területi veszteségei ne menjenek a gazdasági teljesítőképesség rovására, hisz azáltal a háborús kártérítés lehetősége korlátozódnék. A leendő békeszerződések nem irányozzanak elő „gazdasági háborút”, azaz ne következzen be gazdasági alávetetés. Területi elképzelések: az olasz területek kiválása, délszláv állam létesítése, melyhez Szerbia csatlakozhat, Cseh- és Morvaországnak Sziléziával egyesítése, Erdély esetében messzemenő autonómia. A legbonyolultabbnak tűnő lengyel kérdés tekintetében a memorandum Lengyelország visszaállításában és annak a monarchiával létrehozandó perszonáluniójában látja a megoldást. Az ily módon átalakuló monarchia jellegében az eddigi német-magyar karakter helyett szláv lenne inkább, de ez a dinasztiaát épp úgy nem kell, hogy zavarja, mint ahogy jól megfér a romániai Hohenzollern-uralkodóház is népével.

Osuský véleménye mindezzel szemben élesen elutasító. Hertz személyét is azzal jellemzi, hogy a berlini hadügyminisztériumhoz közel állónak mutatja be. Szerinte teljesen alaptalan a memorandum jegyzőjének az az állítása, hogy Bécsben vagy a monarchia érdemi köreiből németellenesség találtatna. Ezután Osuský hosszan jellemzi az osztrák szociáldemokrácia köreiből észlelhető tendenciákat. Ausztria-Magyarország jövője tekintetében elutasító: a kényszerűen együtt élő népek szinte mindegyike szeretne már megszabadulni a német és magyar szupremáciától. Tisza miniszterelnök még 1916-ban is ragaszkodott a magyar politikai nemzet „lelki egységében” való, minden állampolgárra kiterjedő egyesüléshez. Az antant hivatása, hogy a mai elnyomóktól megszabadítsa a szlávokat és a latinokat. Alaptalan Hertz azon feltételezése, hogy Ausztria-Magyarország megszűnése a német befolyás je-

lentős növekedését váltja ki. Szerinte éppen ellenkező hatás várható, hisz a monarchia volt eddig a porosz militarizmus táplálója és ellátója. A Drang nach Osten egyébként sem a monarchia széthullása esetén érvényesülne, hisz a magyar pacifista Jászi írt 1916-ban a Mitteleuropaterv kapcsán a központi hatalmak balkáni missziójáról. (Wirtschaftszeitung der Zentralmächte, 1916. 10. szám.) Magyarország fenntartása létérdeke Németországnak, hisz csak a gazdag és civilizált Magyarország nyithatja meg utóbbinak a Balkánra vezető utat. Hertz föderalista álmódosásai úgyszintén légből kapottak, mert sem a délszlávok, sem a csehek vagy lengyelek nem a Habsburg-dinasztia alatt képzelik el jövőjüket. Hogy pedig a magyarok mennyire nem egyeznének bele ilyen langyos államszövetségbe, arra ismét Jászit idézi (Magyarország, 1918. augusztus 16.): Magyarországot nem szabad és nem lehet föderalizálni. Túl ezen, a magyarok szerint még Ausztria föderalizálásáról se essék szó, mert ez sérti egzisztenciális érdekeiket, rossz példát mutatva Magyarország nemzetiségeinek. Osuský végkövetkeztetése: a monarchia népeit fel kell szabadítani, ehhez viszont Németországot le kell győzni.

Suppan értékelése szerint Hertz ugyan több dologban tényleg tévedett (a németellenesség mértéke, az osztrák-magyar hadsereg meglévő ereje stb.), ám a hosszú távú politikai hatásokat annál világosabban vetítette előre. Osuský pamfletje viszont minden reálpolitikai érteke mellett a jövőt tekintve csöpög az illúziótól. Főként nem teljesült az a feltevése, hogy a monarchia széthullása után az alkotóelemek termékeny és békés együttélése következik majd el.

A monarchia megszüntetése a népek önrendelkezési jogainak megvalósítását célozta, — legalábbis a politikai jelszavak szintjén. H. Kissinger viszont joggal állapította meg, hogy az így létrejövő államokban épp annyi ember élt idegen uralom alatt, mint a Habsburg-monarchiában. Nem is beszélve a legújabb fejleményekről, amikor a monarchia utóállamai közül a nemzetközileg elismert Bosznia-Hercegovina szerb agresszió áldozataként vergődik. Innen szemlélve a dolgot: a monarchia széthullásának öröksége még mindig a marakodók célpontja.

*Suppan, Arnold: Was kommt nach Österreich-Ungarn?
Ein österreichisches Memorandum und eine slowakische Antwort
vom September 1918. = Österreichische Osthefte. 37. Jg. 1995. I.H.
55-83. p.*

Sonnevend Péter

Görög kereskedők a 17–19. századi Magyarországon

A korabeli „görög” megnevezés nem tartalmazott etnikai elemet. A Magyarországon megforduló és itt részben megtelepedő görög kereskedő különböző etnikumú balkáni török alattvalót – a görögön kívül rácot, bosnyákot, örményt, havasalföldi románt stb. – jelenthetett. A megnevezés elsősorban görögkeleti vallásukra, másodsorban a keleti kereskedelemben domináns és az általuk is használt görög nyelvre vonatkozott. S ez alkalmasint tanult, átvett nyelv volt, nem az adott személy anyanyelve.

A Balkánról nyugatra induló autochton népcsoportok vándormozgalmát a török hódítás kényszerítette ki. A jellemző szállásterület, ahonnan a „kirajzás” megindult, Macedónia nyugati és déli körzete volt, ahol zömmel görögök, cincárok, makedorománok éltek. Ez utóbbiak kereskedői rétege átvette a görögök műveltségét és elsajátította a balkáni kereskedelem nemzetközi „munkanyelvét”, a görögöt. Kulturális kohéziójukra jellemző, hogy ezek a kereskedők új hazájukban, Magyarországon a 17. századtól kezdve külön „görög” kereskedelmi társaságokba tömörültek.

A kényszer mellett a gazdasági viszonyok is gyorsították a görög kereskedők nyugatra (így Magyarországra) vándorlásának folyamatát: az Oszmán Birodalomban az európai árakhoz képest rendkívül alacsonyak voltak az agrár- és kézműipari termékek árai.

Szerzőnk cáfolni kívánja azt a magyar történetírásban még mindig elő-előbukkanó nézetet, miszerint a görög kereskedők hazai tevékenysége nemzetkárosító tökekivitel okozott volna. Ez így nem áll, mert a tömeges visszavándorlás korántsem volt jellemző rájuk, sokkal inkább a letelepedésé. Ez a magatartás részben gazdasági, részben érzelmi alapon nyugodott. Hozzáteszi még, hogy a görögök első befektetései hazulról hozott tőkéből származtak, és még a visszatérők is itt hagyták pénzüik egy részét. Ugyanakkor tény, hogy a tökekivitel nemcsak az otthon maradt családtagok eltartását szolgálta, hanem csalogató volt számára a magyarországinál sokkal kedvezőbb, 24-30 % hasznot (kamatot) hozó balkáni befektetés lehetősége is.

A 16. század második felétől indult növekedésnek a török alattvalók részvétele a kelet-nyugati közvetítő kereskedelemben. Ennek tárgya kezdetben a luxuscikkeknek számító keleti árúkra terjedt ki, ám ez a kör az osztrákok által alkalmazott protekcionista gazdaságpolitika kijátszásával a 17. századtól kezdve hagyományos termékekkel egészült ki.

A balkáni kereskedelem átfogó szabályozására első ízben a 30 éves háború után, 1615-ben kötött kereskedelmi egyezményben került sor. A dokumentum biztosította (szárazon és vízen egyaránt) a török birodalomból Magyarországra és onnan Bécsbe irányuló árufelhozatal szabadságát, és viszont: a törökök számára szükséges árucikkek szállítását. Mi-

vel a német és osztrák kereskedők nem vállalták a teljes útvonal megtételének kockázatát, a szerződés a gyakorlatban egyoldalú előnyt biztosított a török alattvalók számára.

Az 1699. január 26-án kötött karlócai béke is kitér a szabad kereskedelem biztosítására mindkét fél számára. A tranzitvám a görögök számára 3 % maradt, amit a szokásoknak megfelelően Bécsben kellett leírni. Az útlevéllal rendelkező kereskedők egyúttal mentesültek a magyarországi harmincadfizetési kötelezettség alól.

I. Lipót 1701-ben kiváltságlevelet ad az erdélyi görög kereskedőknek, sőt a nagybani kereskedelem mellett számukra a kiskereskedelem üzésére is privilégiumot biztosít. Az 1715. évi dekrétum azonban már a hatalmi viszonyok változását (a török birodalom hanyatlását) jelzi: a rendelet 6 %-ban maximálja a törvényes kamatot, és korlátozza a görögök kereskedelmi tevékenységét. Sőt, a magyar kereskedőtársaságok nyomásának engedve, III. Károly 1725-ben egy olyan leiratot bocsát ki, amely szerint „törököknek csak török áruval és csak nagyban szabad kereskedniük”.

A görögök tevékenysége sértette a Habsburg Birodalom, illetve a Magyar Királyság érdekeit, mert ők a szokásosnál alacsonyabb vámot fizetvén a kincstár jövedelmét apasztották, s tevékenységük ezzel párhuzamosan korlátozta a belföldi kereskedők mozgásterét is. A vármegyéket és a városokat viszont az alterálta, hogy a görögök által üzött kereskedelem kedvező volt a lakosság számára. Ezért a Helytartótanács 1732-ben enyhítette III. Károly rendeletét: eszerint a korlátozó szabályok csak azokra a görögökre vonatkoznak, akik török alattvalók.

Az újabb háborút lezáró 1738. évi belgrádi béke sem védte meg a belföldi kereskedők érdekeit, s a vám 5 %-ra való emelése sem állította meg a görög kereskedelem térnyerését. Az 1740-41. évi országgyűlés eltiltotta ugyan a görögöket a borkereskedéstől (a tokaji borok védelme érdekében), s átfogóan úgy rendelkezett, hogy csak azok a görögök kereskedhetnek Magyarországon, akik családjukkal egyetemben véglegesen letelepedtek itt. A megyék azonban — saját érdekeiknek megfelelően — ellenálltak a központi hatóságok tiltásainak: gr. Grassalkovich Antal Pest megyei főispán pl. megengedte a görög kereskedőknek, hogy bárhol és bármikor (nemcsak vásárokon), kicsiben is szabadon üzzék mesterségüket, s ha pedig a “harmincadosok” le akarnák foglalni árúikat, abban a megyei fegyveres erő megakadályozza őket. A keresztény kereskedők viszont joggal kifogásolták, hogy nekik minden országban külön 15-20 %-os vámot kell fizetniük.

Az ellentmondásos helyzet megnyugtató rendezése Mária Terézia nevéhez fűződik: elrendeli, hogy a görög kereskedő ugyanakkora vámot fizessen, mint saját alattvalói, és a török alattvalókra is kiterjeszti az örökös tartományok iparával konkuráló árúk behozatalának tilalmát. A

18. század végére nyilvánvalóvá vált ugyanakkor: a görögök elsősorban azért kereskednek „idegen” árukkal is, mert a szükségletekhez mérten kevés belföldi kereskedő volt a Habsburg Birodalomban. Ettől kezdve az állam a kereskedéssel foglalkozó török alattvalók honosítására és letelepítésére törekedett. Ebben az időben erősödik meg a Magyar Kamara szerepe a görög kereskedelem szabályozásában: a birodalmi Kereskedelmi Tanács az ő javaslata alapján engedélyezi a nélkülözhetetlennek ítélt kereskedelmi tevékenységet, és kötelezi a görög kereskedőket hűségeskü letételére.

A görög kereskedők emancipációja, rendes adófizető polgárrá emelkedése, sőt hungarus-tudatuk kialakulása (egy görög kereskedő korabeli véleménye: „...mi is igaz hazafiaknak tartjuk magunkat”) érdekes módon éppen akkor, a 18. század végén következett be, amikor a görög közvetítő kereskedelem elvesztette korábbi jelentőségét.

A lélekszámukban nem túlzottan jelentős (a Helytartótanács 1769-1771. évi összeírása szerint a Nagy- és Kiskunság, a Jászság és a hajdúvárosok területén 1687 fő oszmán alattvaló élt), de a kereskedelemben a 18. század végéig fontos feladatot ellátó görögök szerepét fokozatosan a zsidók vették át. Ugyanakkor a század közepén erősödött fel köreikben az ún. kompániák (a lakóhelytől függetlenül szervezett, átfogó hatókörű kereskedőtestületek) szervezése. Közülük a legjelentősebb a kecskeméti székhelyű görög kompánia, amely Pest megye 57 helységén kívül szinte az ország minden pontján működtetett boltot, Pozsonytól Újvidékig.

Petri Edit: A görögök közvetítő kereskedelme a 17-19. századi Magyarországon. = Századok, 130. évf. 1996. I. sz. 69-104. p.

Cholnoky Győző

Az önálló Szlovák Köztársaság létrejöttének történelmi előzményei

Amikor a szlovák etnikum Nagy-Morávia bukása után az újonnan alakult Magyar Királyság lakosságának integráns összetevője lett, hosszú századokon át meg tudta őrizni és fejleszteni tudta népi kultúráját. A modern nemzetté fejlődést illetően a szlovákságra is a francia forradalom egyenlőség-eszméi gyakorolták a legnagyobb hatást. Nem véletlen ezért, hogy a magyarországi jakobinus mozgalomnak (1794), mivel a szlovákok lakta terület egyfajta önállóságát helyezte kilátásba, számos szlovák tagja és pártfogója volt.

Az 1848-49-es eseményeket megelőző évtizedekben a szlovákság vezetői komoly sikereket értek el a szlovák irodalom és a tudományosság felvirágoztatásában, mégpedig annak ellenére, hogy a mindinkább lábra kapó magyarosítási törekvések megnehezítették szándékaik valóra váltását.

Ez is oka volt annak, hogy az 1848-as forradalom során a szlovákok az udvar pártjára álltak, bár közben a szláv „ütőkártyát” is megpróbálták megjátszani, aminek annyi eredménye volt, hogy az 1848. júniusában lezajlott prágai szláv kongresszuson hozott határozatot leszögezte: a magyarországi szlovákokat és ruszinokat nemzetként kell elismerni, illetve részesíteni az ennek megfelelő jogokban.

1848. szeptember 16-án Bécsben — L'. Štúr, J.M. Hurban és M.M. Hodža vezetésével — megalakult a Szlovák Nemzeti Tanács, szeptember 19-én pedig meghirdették a szlovákok lakta régió kiválását Magyarországból. Ezt kellett volna nyomatékosítania a szlovák önkéntesek Felvidék ellen indított támadásának, ám a magyarok még október folyamán kivetkék őket. Noha a szlovákok későbbi próbálkozásai sem jártak harci sikerekkel, arra azért alkalmasak voltak, hogy dokumentálják: a nemzet szabadságának kivívásáért kész a fegyveres harcra is.

Bár a szlovákok tisztában voltak vele, hogy az udvar nem különösebben kuláns hozzájuk, ami abban is megmutatkozott, hogy a szlovák önkénteseket korántsem támogatta ígéretének megfelelő intenzitással, 1849 szeptemberében mégis Ferenc József elé terjesztették követeléseiket. Ezek: a szlovákok lakta terület — önálló parlamenttel és hivatalokkal — tartozék közvetlenül az udvarhoz, következzen be a szlovákság teljes körű emancipációja. (Egyébként akkoriban a cseh František Palacký is valamiféle hasonló föderatív Nagy-Ausztriára tett javaslatot.)

Az 1848-49-es magyar forradalom leverése után a szlovákok csak apró engedményeket kaptak az udvartól (a szlovák nyelv hivatalos használata az általuk lakott megyékben, a Národné noviny kiadásának engedélyezése, Ján Kollár „szlovákügyi” megbízása Bécsben stb.). Felmerült közben a cseh nyelv szlovák helyett való használatának kérdése is, amit a szlovák elit visszautasított (vö. a Hattala-féle Rövid szlovák nyelvtannak 1852-ben történt kiadásával).

A Bach-rendszer kiváltotta apátiában Štúr ismét az oroszok felé fordult: a Szlávság és a jövő c. munkájában arról álmodozik, hogy az orosz cár égisze alatt valamennyi szláv nemzetet egyesíteni kellene.

Bach bukása jelezte: reformokra van szükség a Habsburg Birodalomban. Ezeket készítette elő az Októberi diploma (1860.) és a Februári pártens (1861.). Hogy a szlovákok a „levegőben lógó” reformfolyamatot a maguk számára pozitívan tudják befolyásolni, 1861. június 6-7-én Türocszentmártonban elkészítették a Szlovák nemzet memorandumát.

amely korántsem volt annyira radikális, mint az 1849. évi követelmények. Valójában csak nemzeti-nyelvi egyenjogúsítást követelt (szlovák nyelvhasználat a szlovákok lakta településeken, szlovák nyelvű hivatalos lap kiadása, szlovák jogakadémia létesítése, a budapesti egyetemen szlovák tanszék működtetése, kulturális egyesület engedélyezése, választott ellenőrző testület működése a kivívott jogosítványok megvalósulása érdekében).

A Memorandum nem nyert támogatást a magyar politikai körökben. Emiatt a szlovákok — Š. Moyzes vezetésével — 1861 decemberében közvetlenül a császárhoz fordultak: a Memorandum némileg kibővített, a szlovák körzet autonómiájával számoló változatát terjesztették elé. A magyar ellenállás miatt szinte sikertelenül.

Mindenesetre néhány „szélszélű év” következett a birodalom életében, amit a szlovák nemzeti mozgalom intézményalapításokra használt fel. Így: 1861-ben evangélikus gimnázium kezdte meg működését Nagyrőcén (Revúca) és két algimnázium Túrócszentmártonban (Turčianský Svätý Martin) és Znióváralján (Kláštor pod Znievom). 1863. augusztus 4-én alapították meg Túrócszentmártonban a Matica slovenskát. Ez utóbbtól azt is várták, hogy megszünteti a szlovák katolikusok és evangélikusok közötti torzsalkodásokat.

Az 1867-ben bekövetkezett osztrák-magyar kiegyezést, illetve az 1868. évi magyar nemzetiségi törvény meghozását követően derült ki, hogy a szlovák nemzeti mozgalmat továbbra is az egyet nem értés gyöngíti (régis iskola-új iskola).

A magyarosítási expanziót a szlovákok a három szlovák középiskola 1874-75-re eső bezárásával, a Matica 1875. évi feloszlásával és az 1907. évi oktatási törvénnyel, illetve a csernovai csendőrsortúzzal szokták mindenekelőtt érzékeltetni. Ugyanerre az időszakra esik a kivándorlási folyamat felerősödése a szlovákok soraiból.

A világháború kezdetén a Szlovák Nemzeti Párt még passzivitással reagált az eseményekre, ami erőtlensége és informátlansága miatt következett be.

Csehszlovákia gondolatát először a cseh emigráció, nevezetesen T.G. Masaryk vetette fel egy memorandumban, amelyet az angol külügyminiszter számára készített (1915 májusában). Aztán következett az amerikai Szlovák Liga és a cseh emigráció clevelandi megállapodása (1919. október 22.), amely szerint az Antant győzelme esetén létrehozandó Csehszlovákia föderatív állam lesz. 1916-ban T.G. Masaryk, M.R. Štefánik és E. Beneš megalapítja a párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanácsot. Végül 1918. május 30-án ugyanők kötik meg a pittsburgi szerződést. Benne Szlovákia már csak a köztársaság autonóm részeként szerepel.

A hazai szlovákok szervezkedését a következő események jelzik: 1918. szeptember 12-én Budapesten megalakul a Szlovák Nemzeti Ta-

nács; 1918. október 19-én F. Juriga szlovák képviselő a magyar parlamentben kijelenti, hogy a békekonferencián a szlovákokat egyedül a Szlovák Nemzeti Tanácsnak lesz joga képviselni; 1918. október 30-án az iménti testület Túrócszentmártonban elfogadja a Szlovák nemzet nyilatkozatát, amely tartalmazza a csehek és a szlovákok közös államának követelményét.

Jellemző azonban, s erről a Szlovák Nemzeti Tanács túrócszentmártoni nyilatkozata még nem tudott, hogy a csupa csehből és szlovakofil cseh képviselőkből álló prágai Nemzeti Bizottság már 1918. október 28-án bejelentette a csehszlovák állam megalakulását. Így hát a szlovákok, bár az év közepétől több alkalommal a csehszlovák együttélés követelménye mellett szálltak síkra, valójában a „fait accompli” helyzetébe kerültek az új állam tényleges kikiáltását illetően.

A két nemzet eltérő fejlettségi foka miatt Csehszlovákia konszolidálása nem ment simán. Ezért a 64/1918. Zb. számú törvény értelmében — Vavro Šrobár szlovák politikussal az élen — Szlovák Minisztérium jött létre, amely azután 1927-ig állt fenn.

Noha az új soknemzetiségű állam belső ellentmondásait a későbbiekben sem lehetett kiküszöbölni, történelmi tény, hogy a szlovákság minősítetten jobb helyzetbe került, mint amilyenben a Magyar Királyságban élnie kellett. Valójában az első köztársaság éveiben fejeződött be a szlovák nemzet emancipálódása.

Am minél teljesebbé vált az emancipáció, annál kevésbé felelt meg a szlovákoknak a Prágába összpontosuló, főként csehekből álló hatalom, amelyben nem ismerték el a szlovákok külön nemzet voltát (csehszlovakizmus).

A németek érdekeit szolgáló müncheni diktátum (1938. szeptember 28.) és a magyar igények kielégítésére született első bécsi döntés (1938. október 2.) megrendítette Csehszlovákia amúgyis ingatag alapjait. A szlovákok mindamellet 1938. november 28-ával még elnyerik az autonómiát, amivel ekkor már nem elégszenek meg. Aztán 1939. február 21-23-án J. Tiso miniszterelnök kihirdeti a szlovák szuverenitást, majd március 9-én kilép a közös államból. Erre az államelnök, E. Hácha rendkívüli állapotot rendel el Szlovákiában.

Az első csehszlovák köztársaság vége: J. Tiso Hitlernél jár, aki választás elé állítja: vagy megelégszik a vazallus állam szerepével, vagy a magyaroknak biztosít szabad kezét. A szlovákok 1939. március 14-én az államiságot választják. Egy napra rá a náci csapatok bevonulnak a cseh-morva országrészekbe, ahol is létrejön a Cseh-Morva Protektorátus.

A Szlovák Állam polgárai körében a Szovjetunió elleni háborúban való részvétel miatt nő az elégedetlenség és a nyugtalanság. 1943-ban a katonai és a civil szféra (kommunisták és demokraták) között megál-

lapodás jön létre a mindinkább kibontakozó ellenállási mozgalom irányítására. 1944. augusztus 29-én kezdetét veszi a Szlovák Nemzeti Felkelés. Az általa uralt területen a Szlovák Nemzeti Tanács vesz át minden hatalmat.

A felkelés vereségét követően és a Csehszlovák államiság közeli megújítása előtt a szlovákok tárgyalási pozíciói meggyengülnek az emigráns kormánnyal szemben. Emiatt 1945. február 4-én a Szlovák Nemzeti Tanács nyilatkozatot tesz közzé, amelyben leszögezi, hogy „a szlovákok Szlovákiában, a csehek pedig Csehországban intézzék ügyeiket, a közös ügyek intézése pedig tartozzék az egységes és osztatlan állam központi parlamentjére és kormányzatára”.

Aszóban forgó nyilatkozat citált kivétele lett azután az ún. kassai kormányprogram (1945. április 5.) államjogi kiindulási pontja. A szlovákok abban reménykedtek, hogy ezzel sikerült megteremteni a megújuló állam szimmetrikus modelljét. Azonban tévedtek, mert a csehek csakhamar megszüntették a Cseh Nemzeti Tanácsot, amelynek funkcióit a központi szervek vették át. Így a Szlovák Nemzeti Tanács és a szlovák állami szervek partner nélkül maradtak, a prágai központ pedig egyre több tényleges hatalmat vont magához. Magyarán mondva: a második köztársaság ugyanarra az aszimmetrikus modellre ment vissza, amely 1938-39-ben nagy szerepet játszott az első elbukásában.

A szlovákok — természetesen — protestáltak, ám a csehekben nem nagyon volt meg a készség a sérelmek orvoslására. Ha időnként — pl. az 1960-as alkotmányban — voltak is engedelmények, azok rendszerint formálisak voltak és szépen-lassan visszavették őket. Acsehek érve gyakorta az volt, hogy a népgazdasági fejlesztés követeli meg a központosítást.

Az „emberarcú szocializmusra” tett kísérlet a csehek számára demokratikus államrendet jelentett, a szlovákok számára föderatív Csehszlovákiát. Ezt az 1968. október 27-i alkotmánytörvénnyel sikerült is kodifikáltatni, ami — persze — nem vetett véget a centralizációs tendenciának.

Az 1989. évi decemberi fordulat nyomán került ismét napirendre a szlovák kérdés. Hosszas vajúdas után 1993. január elsején két új független állam keletkezett Európában, ún. a Cseh Köztársaság és a Szlovák Köztársaság.

Rusinko, Mihajlo: Sláh do viniknenniâ samostijnoï Slovac'koï respubliki. = Duklá, 44. rik. vid. 1996. I. no. 64-70. p.

Futala Tibor

A szlovák-kérdés alakulása 1848 és 1918 között

Ján Kollár és köre Herder víziója nyomán azt állította, hogy a szlovákok jobb jövője érdekében a részek (köztük a szlovákság) érdekeit alá kell vetni az egész (a szláv-ság) érdekei érvényesítésének. L'udovít Štúr és hívei ezzel szemben — a hegeli dialektikán nevelődve — a szláv-ság egységének létrejöttét a különös, azaz az egyes szláv népek és nemzetek érdekeinek érvényesülése révén képzelte el.

A szlovák nemzet érdekeinek ez egymástól eltérő látása egyébként jól jellemzi elitjének 1848 és 1918 közötti törekvéseit-próbálkozásait is abban a küzdelemben, amely a nemzet egyenjogúságáért folyt. Eközben a cseh és a magyar, illetve az osztrák és az orosz politika fő erői egyáltalán nem voltak önzetlenek a szlovákok céljai vonatkozásában. (Ez nem jelenti azt, hogy az elit soraiban ne lettek volna szlovákbarát egyéniségek, közülük azonban senki sem került döntési helyzetbe.)

1848-as buzgalmában Štúr és köre a csehekben testvér módjára bízott, és támogatást várt tőlük. Csakhogy a csehek akkoriban azzal voltak elfoglalva, hogy miként küzdhetik fel magukat a Habsburg Birodalom vezető etnikumává, s így az 1848 júniusában tartott prágai szláv kongresszuson kitértek a szlovákok és a ruszinok segítségkérésének teljesítése elől. Sőt: céljaik elérése érdekében a cseh politikusok a magyarokkal is hajlandók voltak szövetségre lépni.

E légkört érzékelve Kossuth és pártja eltekinthetett a nemzetiségi kérdés rendezésétől, mégha a magyar radikális ellenzék intenzíven követelte is ezt a rendezést, az állam szövetségi állammá történő alakítását (vö. a Március Tizenötödike 1949. évi ezirányú cikkeivel).

Érdekes módon az 1848/49-ben császári megszállás alá került felvidéki részekben is inkább a hungarus nemességnek kedveztek, mint a szlovákok felszabadításáért küzdőknek. Ez a magyar forradalom és szabadságharc veresége után is folytatódott. Štúr egyik 1851-ből származó levelében még a korábbi „magyar járom” alatti helyzetet is jobbnak minősíti a szlovákság számára, mint amilyen az új körülmények között alakult. Amikor az udvar 1851. december 31-én érvényteleníti az 1849-es márciusi alkotmányt, a szlovákok minden illúziójukat elvesztették a tekintetben, hogy a Habsburg Birodalom keretében valamiféle függetlenségre tehetnek szert Pesttel szemben.

Eközben magyar részről a világsi fegyverletétel után is voltak — elvételre — olyanok, akik a bukást a rendezetlen nemzetiségi kérdés számájára írták. Közülük Szemere Bertalan volt a legkövetkezetesebb, de maga Kossuth is másként kezdett gondolkodni e vonatkozásban, mint amikor a hatalmat birtokolta. (Más kérdés, hogy a magyar konzervatív körök nyomására később mindketten feladták ebbéli elveiket.)

A szlovák nemzeti mozgalom élére fokozatosan a katolikus értelmiség egyik csoportja állt Ján Palárikkal és Andrej Radlinsyvel az élen. Ez

az osztrák katonai vereségek és Bach bukása által előidézett időszak volt. Ekkor született Kossuth ún. szeptemberi memoranduma (1861.), amelyben — mint már utaltunk rá — visszavette korábbi rendezési elképzeléseit, pontosabban: csupán a nemzetiségi nyelvek egyenjogúsítását tartotta meg belőlük. Kossuth állásfoglalásánál súlyosabban esett latba, hogy a nyugati hatalmak is Magyarország hagyományos egységét támogatták, félve Oroszország nyugati expanziójától.

Közben Eötvös József és Deák Ferenc ugyancsak európai összefüggésekből indult ki, amikor a Habsburg Monarchia fennmaradása mellett voksolt, s a nemzetiségi kérdést az integer Magyarország keretében vélte rendezhetni. Mindenesetre az Októberi diploma (1860) és a Februári pátens (1861) erősítette a történelmi Magyarország pozícióit, s így 1861. február 9-én Jozef Miloslav Hurban hiába járt Bécsben, hogy Szlovákia válhasson ki a magyar állam keretéből, süket fülekre talált.

A szlovákok cseh segítségre is hiába számítottak, mivel ők úgy vélték: jobban járnak, ha az 1860-61-es alkotmányos változásokat kama-toztatják a maguk javára, s nem rebelliskednek. Ez a két nemzet képviselői között bizalmi válságot okozott ismét. A cseheket sok szlovák „szörnyű” egoistáknak” tartotta.

A szlovák nemzet memorandumában (1861) a szlovákság a többi magyarországi nemzetiség összefogására és együttműködésére szólított fel, ám követelményei Deák Ferenc ellenállásán meghiúsultak, bár a szélső bal és több politikus (pl. Kállay Ödön, Madarász József) rokonszenvvel viseltetett irántuk.

E követelményeket a korábbi rossz tapasztalatok ellenére 1861. december 12-én a szlovák politikai elit I. Ferenc Józsefhez is eljuttatta, de mivel a hatalmi és dinasztikus érdekekkel ellenkeztek, meghallgatásra itt sem találtak.

A kiegyezés után Deák és pártja bizvást támaszkodhatott az udvar és a nyugat-európai hatalmak támogatására, s ebből következően a magyarországi nemzetiségi kérdést úgy kezelte, ahogy akarta. Ezért az ún. régi szlovák iskola (népiek) képviselői ismét a csehek felé fordultak, annál is inkább, mivel tudták: a magyarországi konzervatívok megakadályozták az osztrák-cseh kiegyezést. Ám hiába reménykedtek ismét a cseh testvérekben, úgyhogy a szlovák naivitás már belső kritikákat is kiváltott a politikai elitben. Eközben Tisza Kálmán kormánya szlovákellenes intézkedéseket foganatosított (Matica slovenská és a szlovák középiskolák bezárása).

Az Európa-politikában mindinkább nyilvánvalóvá vált az élesedő germán-szláv ellentét, ami a szlovákok körében felébresztette a szláv kölcsönösség eszméjét, illetve az orosz állam segítségével való hitet. E messianizmus meddő voltára cseh személyiségek hívták fel a szlovákok figyelmét. Egyébként — a hivatalos cseh politikától eltekintve — a cseh

értelmiségi közvélemény bizonyos reményeket is fűzött a szláv kölcsönösség eszméjéhez, miközben ez az eszme mindinkább a csehszlovák nemzeti egység eszméjévé transzformálódott. Ez megfelelt a cseh burzsoá mozgalom korabeli érdekeinek, amelyet egyfelől a monopóliumok és a finánctóke előretörése és a Habsburg Monarchia fokozatos széthullása jellemzett. Ez az eszme a csehek és szlovákok nemzeti öntudata szempontjából pozitív szerepet játszott, miközben ezzel egyidejűleg magában hordozta a későbbi konfliktusok csíráit is.

A csehszlovák nemzet eszméjének érvényesülése következtében az első világháború idején a szlovák-kérdés európai kérdéssé, a győztes hatalmak terveinek részévé is vált. Milan Rastislav Štefanik ezért volt kénytelen fellépni Svetozár Hurban-Vajanský koncepciója és ugyanígy a majdani Csehszlovákia szövetségi elrendezése, illetve az önálló szlovák állam gondolata ellen. A történelem készítette erre a szlovákságot.

Pástor, Zoltán: Slovenská otázka včera a dnes. (Cesta k 28. októbru 1918.) = Slovenské pohľady, IV+111. roč. 1995. 10. no. 11-17. p.

Futala Tibor

Ivan Franko tiltakozása a magyarországi ruszinok elnyomása ellen

Ivan Franko (1856-1916.), galíciai ukrán író, költő és publicista 1896-ban a *Žite i slovo* hasábjain tiltakozást tett közzé a magyarországi ruszinok (ukrán-oroszok) elnyomása ellen. Ezt a terjedelmes tiltakozást most a szlovákiai ruszinok folyóirata, a *Duklá jónak* látta újra közölni. Referátumunk ebből a szövegből készült.

Az ironikusnak induló írásmű létrejöttében a Magyar Tudományos Akadémia Goethe-szobájának 1896. június 2-i felavatása szolgált alakkalmat. Itt ui. gróf Zichy Antal szájából elhangzik, hogy ez a tiszteletadás vajha elnémítaná azokat, akik a magyarságot nemzeti türelmetlenségben és sovinizmusban marasztalják el.

Tekintettel arra, hogy 25 milliós népnek 500 ezer magyarországi testvére vonatkozásában e kívánalomhoz súlyos megjegyzései vannak, illik indokolni, milyen történelmi jogon. Ez pedig nem más, mint a szóban forgó népnek az európai műveltség felemelésén való munkálkodása már abban az időben, amikor a magyarok még tüzzel-vassal pusztították e műveltség létrehozta értékeket.

Mindazonáltal Szent István koronája alatt a későbbiekben pacifikálódott az ország, benne a XVI. századig a ruszinok szabad emberek voltak, s a királyi tanácsban is jelentős befolyással rendelkeztek. Ezután

azonban a magyarok nekiláttak a ruszinok és a többi nemzetiség képviselői kiszorításának. Szálka lett a hatalom szemében a ruszinság pravoszláv vallása is. Az ún. unió sem javította e népesség vallási szituációját, minthogy a latin szertartású katolikus elit lépten-nyomon beavatkozott a ruszinok egyházi dolgaiba, s az államhatalom mindig őt támogatta nézeteltérések esetén.

Az unitus ruszinok aztán Mária Terézia személyében találtak hathatós támogatóra. Ő önálló görög katolikus eparchiát létesített Munkácson, 1774-ben a bécsi görög katolikus szemináriumban 12 helyet biztosított a ruszin kispapok számára, miután 1750-ben Munkácson már megindult a lelkészek képzése. Ezt az intézményt 1778-ban akadémiai rangra emeltette, és Ungvárra helyeztette át. Ez olyan lelki és tudományos műhellyé nőtte ki magát, hogy a kárpátaljai szükségleteken kívül a galíciaiakat is ki tudta elégíteni.

A szépen elindult fejlődést azonban mindinkább akadályozták a magyarság mozgalmai (1825.: a Magyar Tudományos Akadémia megalakulása, 1844.: a magyar hivatali nyelv bevezetése stb.). 1848-ban — bizonyos kivételekkel — a ruszinok a császár oldalára álltak, s így indokoltnak látták, hogy az udvarnál a forradalom bukása után követelésekkel lépjenek fel. Ezt a tíz pontos listát 1849. október 19-én terjesztették elő Bécsben. A következőket tartalmazta: 1.) vezessék be az országban az 1849. évi március 4-i osztrák alkotmányt; 2.) a ruszinok számára jelöljenek ki megfelelő politikai territóriumot; 3.) az adminisztratív körzeteket etnikai alapon jelöljék ki, függetlenül a magyarországi megyék határaitól; 4.) nyíljanak ruszin elemi és középiskolák, Ungváron ruszin jogakadémia kezdje meg működését, a lembergi egyetem ukrán egyetemmé váljék; 5.) a ruszinok ne szenvedjenek hátrányt a hivatalokba történő kinevezéseknél, ruszin településeken a tisztviselőknek ismerniük kelljen a helyi nyelvet; 6.) az igazgatás segítésére ruszin nyelvű hivatalos lap jelenjék meg; 7.) szabadon jelenhessenek meg a cirill betűs könyvek; 8.) a ruszin tisztviselők, papok és tanítók az összes többi nemzetiségi tisztségviselővel együtt kerüljenek ugyanarra a szintre, mint a magyarok; 9.) biztosítsák a ruszinok előléptetése a hadseregben, s legyen Bécsben ruszin helyőrség; 10.) a ruszin iskolák mellett létesüljenek ruszin énekkarok.

A fenti követelésekből csupán kevés valósult meg, s az is annak köszönhető, hogy a négy ruszin megye élére Adolf Dobranszkijt tették meg „vezérispánnak”. Ő aztán amennyire csak lehetett, lendített az oktatásügyön (2 osztályos elemi és vasárnapi továbbképző iskolák létesítése, néhány tárgy ruszin nyelvű tanítása a gimnáziumokban, ruszin szeminaristák kinevezése a közigazgatásba stb.).

Az 1849-es vereséget mindinkább kiheverő magyar politikusok azonban csakhamar ott folytatták, ahol abba hagyták a korábbi magyarosítási

erőfeszítéseket, sőt: kíméletlenül átfogóvá tették őket. Mindenekelőtt a görög katolikus főpapokat nyerték meg céljaiknak (pl. Julian Fircak munkácsi püspök beiktatásán kijelentette: „Remélem, hogy az az 500 ezer görög katolikus hívő, aki az én igazgatásom alatt él, rövid idő alatt törzsökös magyarrá válik.”), aztán az alsó papságot. A ruszin értelmiség sem tudott hosszú ideig ellenállni — a pénzzel is alátámogatott — csábításoknak és kényszernek. Különösen nem a pedagógusok.

Ezt követően Franko jellemző egyedi eseteket hoz fel a magyar nyelv erőszakos terjesztésére, továbbá a ruszin kereszt- és vezetéknevek, illetve földrajzi nevek sok példával alátámasztott magyarítása ellen tiltakozik.

Majd — előzetesen leszögezve, hogy ő nem antiszemita — elmondja, hogy a kárpátaljai zsidók már a falusi lakosok 20-70 %-át teszik ki (Galiciában ez az arány csak 2-16 %-os), s különösen a zsidó kocsmárosok, pálinkafőzők és kupecsek zsákmányolják ki a ruszinságot, amely az anyanyelvű oktatás elszorvasztása miatt 70 %-ban analfabéta. Azt is megemlíti, hogy a magyar állam a zsidóságnak kedvez, olyannyira, hogy 200-nál több kérvényező esetén a községekben zsidó iskolát és imaházat kell létesíteni, mégpedig közpénzen. Ezzel párhuzamosan a ruszinok nem létesíthettek a maguk számára olvasóköroket, kölcsönpénztárakat, megtárákat, egyesületeket, mivel a zsidók rávették a magyarokat, hogy ilyesmit ne engedélyezzenek.

Ezért nem véletlen, hogy a kilátástalan politikai, társadalmi és gazdasági szituáció elől a magyarországi ruszinok voltak azok, akik a kivándorlók első és legnépesebb rajait bocsátották ki az USA irányában. Ott bebizonyosodott, hogy ők a legkevésbé művelt elemként hulltak be a „nagy olvasztótégelybe”, de még ott is „hungarian”-nak hívták őket, ami pejoratív megjelölés volt és maradt.

A ruszinoknak — a magyarországi választási furcsaságok miatt — nincs egyetlen országgyűlési képviselőjük sem.

Zárópasszusként két általános megjegyzést helyez el a memorandumban. Az egyik: biztos benne, hogy a tehetséges magyar nép színe-java nem ért egyet az „ad maiorem Hungariae gloriam” illetén szolgálattal. (Itt Eötvös Józsefet külön is megemlíti, mint egyfajta pozitív etalont.) A másik megjegyzés: senki nem kívánja, hogy a magyarországi ruszinok ne legyenek az állam hű polgárai, ám ehhez nemzetiségi jog és felvirágzás, emberi élet kelleik.

Franko, Ivan: I mi v Evropi. = Duklá, 43. rik vid. 1955. 6. no. 50-59. p.

Futala Tibor

Kárpátalja 1938. október 11-e és 1939. március 15-e között

Kárpátalja 1938. október 11-én nyerte el az első Csehszlovák Köztársaságon belül azt az autonómiát, amely az állam létrejötté, azaz húsz év óta megillette volna. Első miniszterelnöke, Andrij Brodij, minthogy lepaktált a magyarokkal, néhány napos hivatalviselés után börtönbe került, és ugyanígy járt utóda, Stefan Fencik is. 1938. október 26-án végül is Avgusztin Volosin lett a miniszterelnök.

Ő, mivel az új alakulással szemben a lengyel és a magyar kormányzat ellenségesen viselkedett, Anglia és Franciaország semlegességét hangoztatta vele kapcsolatban, a Szovjetunió pedig a Volosin kormányt reakciónak és szeparatistának minősítette, a rend és a béke megőrzése érdekében a harmadik birodalomhoz fordult, illetve tett engedményeket a javára (az antináci propaganda betiltása, a Mein Kampf terjesztésének engedélyezése, 10 ezer ruszin toborzása vendégmunkára stb.). A németek valójában csak hitegették, s nem biztosítottak Kárpátalja számára semmiféle tényleges garanciát.

Az autonóm terület korántsem csak ingatag nemzetközi helyzete miatt küzdött nehézségekkel, hanem társadalmi-gazdasági bajok miatt is. Ráadásul az első bécsi döntéssel 1938. november 2-án mindjárt meg is csonkították: Ungvár, Munkács és Beregszász járásával együtt (173 233 lakos) Magyarországhoz került. A maradék lakosság 544 758 főt tett ki. A kormány Husztra tette át székhelyét.

Mind nagyobb lett a drágaság, mind több a spekuláció. Kukoricahiány lépett fel, napról-napra nehezebbé vált az élet. Az amerikai ukrán egyesület segélyakciói alig-alig enyhítették a nyomort. Nagy volt a munkanélküliség, amit növelt a Magyarországról és Galíciából áramló menekültek tömege. A korábbi értelmiségnek mindössze 3,26 %-a maradt a helyén. A lakosság rendelkezésére álló orvosok száma 132 volt.

Nem múlt el egyetlen nap sem terrorcselekmények nélkül. A terroristák túlnyomórészt magyar és lengyel szolgálatban álltak, de az ukrán nacionalista mozgalmakba is beférköztek. Az időnkénti adatok tömeges — 300-350 fős — letartóztatásokról számolnak be. A terroristák a magyarok pénzelté „ötödik hadoszlop” cselekményei révén esetenként el tudtak tűnni a hatóságok elől. Az antiukrán propagandát (röplapok, agitáció) olykor még lelkészek is űzték.

Mivel sem a figyelmeztetések, sem az ellenőrzések szigorodása nem volt képes gátat vetni a terrorizmusnak és az ellenséges propagandának, Volosin több antidemokratikus intézkedés megtételére kényszerült. Így került sor a pártok betiltására (az Ukrán Nemzeti Egységpárt kivételével), a sajtóorgánumok megtizedelésére, az „egypárti” választás bevezetésére.

1938. november 9-én alakult meg Huszton a Kárpáti Szics szervezet, teljes nevén a Kárpáti Harc Nemzeti Védelmi Szervezete. Célja az volt, hogy védje Kárpátalja (Podkarpatszka Rusz) állami és nemzeti érdekeit, ápolja az ország ukrán közösségének védelmi szellemét, elfojtsa az államellenes propagandát és sokoldalúan támogassa Kárpátalja kormányzatát, különösen ami az állami békét és biztonságot illeti.

Pontosan nem lehet tudni, a szervezetnek hány tagja volt. Egyesek 10-15 ezerre teszik tagságának létszámát, reálisan 2 ezer tagja lehetett. Acsehek, majd a magyarok elleni harcokban 1 600 Szics-gárdista (a korabeli magyar sajtó így nevezte őket) vett részt. Közülük mintegy százan a csehek, mintegy kétszázan a magyarok elleni küzdelmekben veszítették életüket. A szervezet társadalmi bázisa mindenesetre széles volt: gimnazisták, szeminaristák, parasztok és munkások egyaránt képviselve voltak benne.

Kárpátalja nehézségei láttán a szomszédos Galícia nacionalista mozgalmának aktivistái és hívei olyan nagy számban érkeztek — ki legális, ki meg illegális úton-módon — az országba, hogy a kormányzatnak felhívásban kellett közölnie: testvéreik a továbbiakban — elhelyezési és élelmezési nehézségek miatt — tartózkodjanak a segítségnyújtás személyes módjától. (Különben a lengyel bíróságok 2-8 évre ítélték azokat, akiket a lengyel határőrség tiltott határátlépés kísérlete közben fogott el, vagy akiket a csehszlovák határőrizeti szervek visszatoloncoltak a lengyelekhez.)

Kárpátalja szívesebben vette, ha a galíciaiak szakemberek küldésével, fegyverszállítással nyújtanak segítséget. Ezeket a törekvéseket kanalizálta az Ukrán Nacionalisták Szervezete, amely a 30-as évek közepére eső kezdemények és próbálkozások nyomán alakult ki. A Szics-szervezet és az Ukrán Nacionalisták Szervezete közötti kapcsolat főként katonai tanácsadásban realizálódott. A jó tanácsoknak az lett a vége, hogy a Szics úgy érezte, hogy az egyre feszültebb politikai helyzetben aktivizálódnia kell, amihez a fegyvereket a cseh csendőrségi fegyverraktár 1939. március 13-14-i megtámadásával próbálta megkaparintani. Ám ugyanabban az időben a magyar hadsereg támadása ellen is védekeznie kellett. Így aztán végképp tárgyalanná vált az a szándék, hogy a szervezet megbuktassa a kormányt, amelyet „puhasággal vádolt a csehek vonatkozásában”.

Ami a végkifejlethez vezető események kronológiáját illeti:

1939. február 12-én zajlott le az „egypárti” választás. Itt Volosin és pártja elnyerte a szavazatok 92,4 %-t.

1939. március 14-én Volosin kikiáltja a Kárpát Ukrán Állam önállóságát. Március 15-én ünnepélyes keretek között ül össze az ország parlamentje, s törvényeket fogad el a függetlenségről, az állami szuverenitásról, az állam nevééről, nyelvéről, címeréről és himnuszáról.

Időközben, március 13-ról 14-re virradó éjszaka a magyar honvédség átlépi a magyar-kárpátaljai határt, s megkezdí az ország megszállását. Huszt környékén nagy csata alakul ki, ahol is a Szics-gárdisták hősies ellenállást tanúsítanak s szinte valamennyien elesnek. Másutt is volt makacs ellenállás, s bár a magyar honvédség március 16-ra majdnem az egész országot megszállta, sok helyütt még sokáig partizán tevékenységgel kellett számolnia.

A magyar katonaság mintegy 1200 foglyot internált; a tábori körülmények nagyon rosszak voltak. A galíciai foglyok vagy Németországot vagy a szülőföldet választották. A lengyel retorziókat ismerve, többségük inkább Németországba ment.

Volosin Prágában telepedett le, itt előadásokat tartott, és vezette az ukrán szabadegyetemet. 1945. március 21-én a szovjet hatóságok letartóztatták, Moszkvába szállították, ahol 1945. júliusában halt meg 70. életében.

Noha Kárpátaljának önállósága valójában csak egy történelmi pillanat volt, emléke az ukránok (kárpát-oroszok, ruszinok) számára feletébb fontos.

Begeš, M.M. - Zadorožnij, V.E.: Karpats'ka Ukraïna v 1938-1939 rr.: deáki aspekti social'no-ekonomičnogo j političnogo rozvitku. = Ukraïnsk'kij istoričnij žurnal, 1995. 2. no. 42-51. p.

Futala Tibor

A pozsonyi német középrétegek önreprezentációja a 19. században

A történelmi Magyarországon a 19. században a középosztályon belül a hungarus nemesség játszotta a politikai, a fokozatosan elmagyarosodó német városi polgárság pedig a gazdasági vezető szerepet. A szekularizációs, iparosítási és demokratizálódási folyamatok itt is megváltoztatták az életvitelt, s az ún. középrétegek társadalmi szerepét olyannyira felértékelték, hogy az egyfajta etalonként szolgált a feltörekvő tömegek számára.

A kor megkövetelte életviteli — politikai-közéleti, kulturális és szórakozási — szokások terjesztésének, begyakorlásának és elmélyítésének fontos intézményei voltak a különféle egyesületek, körök és együttesek. A német ajkú városi középrétegek — németországi és ausztriai példákat követve — különös intenzitással éltek ezekkel a lehetőségekkel, mint-hogy igen fontosnak tartották, hogy a rendi megkötöttségek maradványával szemben felmutassák a maguk polgári ideáljait és erényeit.

A pozsonyi Liedertafel dalárda jellemző példája a magyarországi német civil intézmények pályafutásának. Ez — miközben mindvégig lojális volt az uralkodó iránt — fokozódó hangsúllyal képviselte és hirdette hungarus patroitizmusát, ami az általa kultivált magyar zene és az általa elsajátított magyar nyelv térhódításában is megmutatkozott. Noha polgári helyzetére igencsak büszke volt, nem volt ellenséges az arisztokráciával és a nagykapitalistákkal szemben. A munkásság elől viszont elzárkózott. (A kor szemléletének megfelelően nem tekintette azonban a munkássághoz tartozóknak a nyomdászokat, tűzoltókat, vadászokat, sportolókat, illetve a jótékony egyletek képviselőit.)

Támogatóinak java része iparosokból, vendéglátókból és kereskedőkből került ki, de közöttük 20 % erejéig a szabadfoglalkozásúak (főként: ügyvédek) és 17 % erejéig a tisztviselők is képviselve voltak. Néhány nemes ember, tisztt és pap ugyancsak ott volt a támogatók táborában. (A tagság vallási összetételének megfelelően a dalárda egyaránt fellépett a katolikus és az evangélikus istentiszteleteken.)

A Liedertafel mindenekelőtt férfikórus volt. A hozzátartozó asszonyok csak mint az egyleti élet (bálok, táncmultságok, estek és kirándulások) szervezői szerepeltek egészen a 20. század 30-as éveiiig, amikor a dalárda soraiban érvényesülni kezdtek a náci eszmék.

A kórusban való éneklés meglehetősen időigényes volt. Az egyszerű tagok esetében is átlagosan heti két elfoglaltsággal járt. Ezért csak azok lehettek a tagjai, akik „tisztességes keresettel” és ebből kifolyólag elégséges szabadidővel rendelkeztek.

A karmesterek igényesek és hírnevesek voltak (Karl Mayrberger, Ferdinand Kitzinger), s ennek megfelelően a kórusművek legkiválóbb darabjait, nevezetesen Liszt, Erkel, Wagner, Berlioz, Schubert, Brahms és Schumann műveit tanították be az énekeseknek. A dalárda repertoárja német és magyar egyházi énekekkel, népdalokkal és a magyar állam nemzeti „imáival” egészült ki. (Pl. a dalárda I. Ferenc József jelenlétében kiegészítés előtt még németül énekelte el Erkel-Kölcsey Himnuszát, a kiegészítést követően pedig már magyarul.)

A „dalárda év” novemberi hangversennyel, a dalárda létrejöttének emléknapján kezdődött. Ezt különféle dalestek, jótékonyági koncertek és társas multságok követték, amelyek színhelyei között egyaránt megtaláljuk a város szállodáit, kertvendéglőit és utcáit-tereit. Március 15-e és Szent István napja ugyancsak fellépti alkalom volt a Liedertafel számára. Farsangi bálján és egyéb multságaira a „Creme der Pressburger Bürgerschaft” vett részt.

Kirándulásaik (Sängerfahrten) célpontjai: Pozsony környéki kirándulóhelyek (pl. Bazin és Nagyszombat), illetve Bécs és Hainburg. Az alkalmat látványos felvonulás vezette be mind Pozsonyban, mind pedig a céltelepülésen. A multságok jó idő esetén szabadterén, rossz időben

pedig bérelt „szálákban” folytak. Ezek a nyilvános megmozdulások politikai síkon a magyar kormány iránti elkötelezettséget, Pozsony iránti hűséget, társadalmi síkon pedig a középrétegek szövetségét-barátságát voltak hivatva hirdetni.

A csehszlovák éra beköszönte után a Liedertafel felhagyott a magyar nyelv használatával, illetve magyarországi kapcsolataival, s a továbbiakban a német nyelvre és kultúrára orientálódott. Nem tudta később elkerülni a nemzeti szocialista befolyást sem. Ennek jeleként kirándulásait szinte kizárólagosan a Szudétákba szervezte, és tagjai beléptek a csehszlovákiai náci pártba.

Mannová, Elena: Sebaprezentácia nemeckých stredných vrstiev v Bratislave v 19. storočí. = Slovenský národnopis, 43. roč. 1995. 2. no. 167-175. p.

Futala Tibor

Vázlat a modern Románia társadalmi, politikai és kulturális történetéről

A referált dolgozat szerzője felettébb jártas a román jelen és történelem kérdéseiben. Abból indul ki, hogy a mai Románia anakronisztikus. (Írását egyébként 1994. augusztus 21-én zárta le.) A francia író, Paul Morand mint diplomata már a 20-as években is ilyenek találta, bár a modernizáció 1868 óta folyik (a kommunista párt sem hagyta abba).

A Ceaușescu rendszer megértéséhez hozzátartozik az is: a titkos rendőrség csak akkor tud hatékonyan működni, ha a lakosság jelentős részétől támogatást kap. 1947 előtt az emberek a királyból éltek meg, a családi kapcsolatokból és a korrupcióból. 1944 után a falu hódította meg a várost. A kommunista párt magyarokból és zsidókból állt, de mégis román nacionalista irányvonalat vett. A legitimitását abból a nemzeti konszenzusból merítette, amely a magyarok ellen irányult. Egyébként a nemzeti homogenizálás mint törekvés 1918 után a szomszédos országokban is gyökeret vert.

A modernitáshoz való alkalmazkodás már régóta jelszó. A modernizációt a népi hagyománnyal próbálták ötvözni. Az 1860-as évek előtti elit bizantin és ottomán jellegű volt. A gyors modernizálást az 1860-as évek reformjai indították el. Erre volt reakció Eminescu, a kiváló költő, az autochtonizmus híve, egyúttal minden idegen gyűlölője. A konzervatív Junimea-kör azt hirdette, hogy a modernizációnak nincs gyökere az országban. Az innen kinövő populizmus a forradalom és a reform közt ingadozott. Az első világháború tényleges veresége identitás-vál-

ságot okozott, de ezt az 1919-ben jött váratlan győzelem feloldotta. A változásból, pl. az általános választójog megadásából azonban a parasztság nem tudott hasznot húzni, hiszen továbbra is nyomorúságos kis parcellákon tengődött. Ez tette fogékonnyá a fasizmusra. A nyugati parlamentarizmust elutasította. A filozófus Lucian Blaga a hagyomány és a modernitás szintézisére törekedett. Dimitrie Gusti falumonográfiáival pedig a valós helyzetet próbálta feltérképezni.

A második világháború után a nép megint csak nem volt hajlandó harcolni a hatalmon lévők ellen. Ezért a rendszer korrupcióival együtt stabilizálódott. Amikor 1968-ban Ceaușescu elítélte a csehszlovákiai beavatkozást, nagy népszerűsége tett szert. Ennek hatására a korábbi elit fiai is beléptek a pártba. Az ultratotalitarizmus az 1970-es években következett be, s mint ilyen a hagyományos nepotizmust is alkalmazta. A paraszti származású új középosztály elfogadta a rendszert és személyi kultuszát. Ez a középosztály nem értett egyet az értelmiséggel.

1968 a nacionalizmus megújítását jelentette. Olyannyira, hogy 1971-től kiadták a régi nacionalista műveket is. 1971-ben meghirdették a „kulturális forradalmat”, ami a szovjet példaképtől való elfordulással járt. A szovjet-barátságot — mondhatni — kiirtották. A technikai haladást az autochtonizmussal és a lenini típusú egalitarianizmussal ötvözték, ami persze kétértelmű dolog volt. A dákoktól kezdve hangsúlyozták a folytonosságot. Az értelmiség nem értelmezte a helyzetet, nem is volt elég önismerete hozzá. A bajokért a Sorsot okolta.

A hivatalos politika dicsérete az archaizmust, de a technikai fejlődéssel állandóan rombolta is. Kikezdte a kisebbségek identitását. A rendszer megint alap nélküli forma lett, ahogy valamikor a Junimea hirdette. Az 1964-72 közt érkező olcsó hitelek lehetővé tették a technika fejlődését, bár az emberek rosszul dolgoztak. Az új középosztályt az autochtonizmussal nem sikerült megnyerni, az értelmiség is csak a saját érdekeivel törődött. A titáni tervek megvalósítása érdekében a vezetés a nemzeti egységet erőltette.

1989 november elején a párt XIV. kongresszusa még újraválasztotta Ceaușescut, aki nyíltan felvetette a Szovjetunióhoz tartozó egykori román területek (Besszarábia, Észak-Bukovina) kérdését.

Az 1989. decemberi események olyan puccsot jelentettek, amelyet a hadsereg és a biztonsági szolgálat (Securitate) hajtott végre. Csak a magyar, jugoszláv és nyugati médiumok csináltak belőle forradalmat. A mai pártok korábban a kommunista párton belül voltak meg, néhány hagyományos polgári pártot kivéve. A problémák a régiek maradtak. Az igazi urak továbbra is a puccs szervezői. A mai kapitalizmus egyszerűen a régi feketepiac legalizálása. A régi vezetők vagy üzletemberek lettek, vagy megmaradtak a posztjukon. A magyarellenesség tovább radikalizálódott.

A politikai vita a nyugatos liberálisok és az autochtonista nacionalisták közt folyik, illetve a magyarok szervezetével, az RMDSZ-szel. Ez utóbbi liberális retorikája ellenére etnikai párt. A román és a magyar ellentét egymást táplálja, de ezzel csak leplezik az anyagi ellentéteket. A korrupció, a nepotizmus és a klientelizmus megmaradt. A gazdasági nehézségek miatt a nacionalizmusra még nagy jövő vár. Az újabb csalódás miatt nagy a fogékonyság az újabb diktatúra iránt. Persze világszerre minden állam a nemzetközi pénzügyi rendszer áldozata.

Románia számára csak az marad, hogy visszamenjen a múlt századi induláshoz, tehát a harmadik világhoz. A kommunistáknak sikerült egy ipari forradalom, de az új kihívást, az informatikai társadalmat már nem tudták megnyergelni. A kommunisták kudarca voltaképpen a mai fejlődő országok kudarca, mert az igazi hatalmasok a termelést és a gazdagságot két elkülönülő póluson tartják.

Karnoouh, Claude: Esquisse d'une histoire sociale, politique et culturelle de la Roumanie moderne. = Transitions, 36. vol. 1995. 1-2. no. 7-41. p.

Niederhauser Emil

Aranyosszéki kapcsolattörténeti mozaik (Román-magyar együttélés a 16-19. században)

Erdély más tájaihoz hasonlóan Aranyosszéken is számtalan bizonyítéka van a román-magyar együttélésnek, a közös sorsból fakadó egymásrautaltságnak. Az együttélést Binder Pál — korabeli források vázlatos ismertetésével — a torockói Székelykő vára közös használatának és a sinfalvi udvarház havasalföldi urainak életút-leírásával demonstrálja.

A 16-17. századi háborúskodások alatt Székelykő vára az aranyosszékiek számára is menedékül szolgált. Főleg Báthori Zsigmond korától kezdve vonultak be rendszeresen — a szék tisztjeinek vezetésével — a várba, amit nemcsak használtak, de javításokat, bővítéseket is végeztek rajta. Sőt, Bethlen Gábor alatt az aranyosszékiek újjáépítették a várat (innen származik a későbbi Székelyvár elnevezés). A béke helyreállítása után egy-egy őrt és állandó gondviselőt hagytak a várban a székely Csipkés István és a román Ioan Flora (alias Flóra v. Virág János) személyében. A források tehát egyértelműen bizonyítják, hogy a várat egyaránt használták az aranyosszéki románok és magyarok.

Az aranyosszéki románok székely szabadsággal rendelkeztek; katonáskodással szolgálták a fejedelmet. A székhez tartozó öt román falu társadalmi helyzete 1617-ben változott meg: egy hadjáratban való rész-

vétel megtagadása miatt ekkor Bethlen Gábor jobbágysorba taszította őket. Így Hidas falu lakossága a gyulafehérvári, majd a nagyenyedi református kollégium jobbágya lett. Ennek ellenére az öt falu továbbra is szabadon használhatta az aranyosszéki szabad erdőt, sőt Michael Varga román tanú szerint a hidasi románok szabadon bírták „az kenézség erdejét, ki most az ott lakó (román) darabontság erdeje”.

A hidasi román darabontság köréből került ki a már említett Ioan Flora, alias Flóra v. Virág János, kit — fiaival egyetemben — II. Rákóczi György 1655-ben nemesi ragra emelt.

A 17. század végének egyik legérdekesebb erdélyi személyisége, a korai kapitalizmus reprezentánsa (tulajdonosa a sinfalvi udvarháznak) a macedoromán származású kereskedő, Páter János (Papa-Jani). Az erdélyi országgyűléstől ő is nemességet kapott 1672-ben. Az országgyűlési törvény előírja ugyanakkor, hogy csak akkor élvezheti a nemesi levél összes előnyeit, ha feleségét és gyermekeit Erdélybe hozza. Páter János rövid idő alatt Erdély leggazdagabb embere és a fejedelemség nélkülözhetetlen pénzügyi tanácsadója lett. Tőkájének jó részét birtokvásárlásokra fordította, ám tevőleges szerepet vállalt a korabeli politikai életben is. Az 1670-es évektől vezető személyisége lett a román ortodox egyháznak, s egy, a gyulafehérvári ortodox püspöknek írt levelében mereven elutasítja az egyházi unió gondolatát. (Az erdélyi románokat hitbéli egységben akarta látni a Kárpátokon túl élő románokkal.)

Páter János egyik fia, Miklós a 18. század elején „vámhivatali racionista”, később tagja lett az osztrákok által kinevezett és bojárokból álló helytartótanácsnak. Másik fia, Pál viszont — apja unió-ellenessége dacára — katolikus lett, s több ízben királybíró és főbíró Kolozsvárt.

Páter János sinfalvi udvarházát veje, a havasalföldi vajda titkára, Ladislau Theodor Dindar (1688-1714.), alias Dindár László örökölte. (Ő bonyolította a vajda és Lipót császár közötti titkos levelezést.) A Dindárok csaknem kétszáz éven át éltek Aranyosszéken, s jelentős szerepet játszottak a szék politikai életében. Orbán Balázs jegyezte fel 1860-ban a családról: Dindár Elek birtokában volt egy elefántcsontból készült kürt, amit a családi hagyomány szerint ősei Görögországból hoztak magukkal.

Binder Pál: Aranyosszéki kapcsolattörténeti mozaik. = Korunk, 3. folyam. 6. évf. 1995. 5. sz. 99-103. p.

Cholnoky Győző

Svéd telepesek Dél-Ukrajnában

Amikor az oroszoknak sikerült lerombolniuk a Zaporozsjei Szicset, megnyílt az út az újorosznan elnevezett régió betelepítéséhez és megszervezéséhez. II. Katalin cárnő e feladattal G. A. Patyomkin bízta meg. Ő aztán szívesen és energikusan látott neki a munkának.

Nyugat-Európa államaiban orosz (cári) emisszáriusok jelentek meg, akik telepeseket toboroztak a meghódított déli végekre. Ennek az akciónak a keretében került sor 1781 őszén a Dago szigeten — konkrétan: Hohenholm községben — élő svéd földművesek áttelepülésére.

A velük kötött megállapodásban Patyomkin az orosz állam nevében felettből nagyvonalú kötelezettségek teljesítését vállalta, úm. 1. minden telepes család 60 gyeszjatyina (= 10 925 négyzetméter) termőföldben részesül; 2. a letelepülők négy éven át nem fizetnek adót, azután pedig a „birodalmi telepesek” adózási szabályai érvényesek rájuk; 3. házépítéshez minden család államilag kiutalt építőanyagot kap és 12 karbovanec (= színezüst rubel) pénzbeli támogatást; 4. az áttelepült családok a szükséges mennyiségben állami vetőmagot kapnak, illetve egy évnyi időtartamra állami élelmiszert; 5. a telepesek lakóhelye külön kolónia lesz, amelyben más etnikumok tagjai nem telepedhetnek meg, s joguk van külön egyházra és lelkipásztorra; 6. átköltözés közben valamennyien minden szükséges segítséget megkapnak.

A fentiek nem maradtak meg az ígéretés szintjén, ui. Patyomkin a régió helytartóját a kötelezettségvállalás teljesítésére kötelezte, amit a helytartó végre is hajtott.

Mindazonáltal a kemény tél próbára tette az áttelepülőket, bár Fehér-Oroszország területén megfelelő téli szállást biztosítottak számukra. Ennek ellenére 1782. január 24-ig a 960 áttelepülő közül 30 felnőtt (többségében öregember) és 56 gyermek halt meg.

Patyomkin gondoskodása a célhelyre érkezés után sem szűnt meg. Így elrendelte, hogy a házépítéshez hozzanak Kurlandiából pallérokat, ott ui. hasonló módon építkeztek, mint a telepesek szülőhelyén. Mivel azonban Dél-Ukrajnában kevés volt a fa, kénytelenek voltak kőházakat építeni faházak helyett.

II. Katalin nevezetes kegyence nem feledkezett meg arról sem, hogy a telepeseknek lelkipásztort is ígért. Ezért „csábította” Dél-Ukrajnába a svédországi Johann Adolf Europeust. Ezt busás javadalmazás és egyházi támogatás kilátásba helyezésével érte el.

A svédországiak „anyatelepülése” a Dnyeper jobb partján Beriszlav (1784-ig: Kazi-Kermen) fölött terült el, és Alt-Svedendorfnak hívták. 1804-ig még további három svéd település (Klosterdorf, Mühlhausendorf, Schlangendorf) létesült. Ekkorra 8 709 gyeszjatyina termőföld került svéd tulajdonba.

A XIX. század legelején egy cári felmérésben olvasható, hogy az

Kisebbségek kultúrája

Az emelkedettség szószólója. Búcsú Szabó T. Ádám-tól (K. Lengyel Zsolt)	174
A vajdasági magyar tannyelvű iskolák és a magyar iskolahálózat kialakításának főbb indítékai (Tóth Lajos)	175
Embertípus és kultúra a Balkánon (Bogdanov, B.)	178

A közép- és kelet-európai országok és népek kapcsolatai

A Habsburg-birodalom újjászületése (Lawday, D.)	180
Közép-Európa és a társadalmak depluralizálódása (Molnár Miklós; Reszler, A.; Csáky, M.)	182
Szlovákia: új tényező az európai politikában (Rehák, L. – Kirillov, V.)	184
Kisebbségi jogok és nemzetiségi problémák Szlovákiában (Kusý, M.)	187

Kisebbségi politika

Az etnikai kisebbségekkel kapcsolatos konfliktusok kutatása: két konferencia Kelet-Közép- és Dél-Kelet-Európáról (Althammer, W.; Seewann, G.)	191
A biztonsági kérdések és etnikai konfliktusok magyar értelmezése (Vogel Sándor)	193
Etnikai feszültségek és konfliktusok forrásai Romániában (Horváth István)	196
Mi az ukrajnizáció és milyen szerepet játszottak benne a galíciai írók és művészek? (Tarnavs'kij, O.)	198

Kisebbségi jog

Nemzetközi jog és kisebbségvédelem (Kovács Péter)	201
Az identitásválasztás szabadsága (Bíró Gáspár)	203
Könyvtárak mint a kisebbségi joggyakorlás intézményei Oroszországban (Biblioteka; Futala Tibor)	205

Nemzeti és etnikai kisebbségek története

Magyarország-kép az osztrák sajtóban a millenium előestéjén: a nemzetiségi kongresszus és a horvát kérdés (Haslinger, P.)	207
Mi jön Ausztria-Magyarország után? Egy osztrák memorandum és szlovák értékelése 1918 szeptemberében (Suppan, A.)	209
Görög kereskedők a 17-19. századi Magyarországon (Petri Edit)	213
Az önálló Szlovák Köztársaság létrejöttének történelmi előzményei (Rusinko, M.)	215
A szlovák-kérdés alakulása 1848 és 1918 között (Pástor, Z.)	220
Ivan Franko tiltakozása a magyarországi ruszinok elnyomása ellen 1896-ból Kárpátalja 1938. október 11-e és 1939. március 15-e között (Begeš, M. M. – Zadorožnij, V. E.)	225
A pozsonyi német középrétegek önreprezentációja a 19. században (Mannová, E.)	227
Vázlat a modern Románia társadalmi, politikai és kulturális történetéről (Karnouh, C.)	229
Aranyosszéki kapcsolattörténeti mozaik – román-magyar együttélés a 16-19. században (Binder Pál)	231
Svéd telepesek Dél-Ukrajnában (Kulinič, I. M.)	233

KISEBBSÉGGKUTATÁS

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

☒ Kisebbségkutatás számára készült millicentenáriumi tanulmányok:

Pomogáts Béla: Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar társadalmakban

Kiss Gy. Csaba: A honfoglalás mítosza Közép-Európában

Demokrácia és etnikai sokféleség: új nemzetközi prioritás? (Singh, A.)

Menekültek félelme a hazatéréstől (Europ)

ENSZ főtitkári jelentés Horvátország emberjogi helyzetéről (Yugoslav Survey)

Egy más mellett élés – magyar-román és magyar-eigány viszony Romániában (Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda)

A nyugat-bácskai Jézus szíve-kultusz (Silling István)

Kisebbségkép a kolozsvári napisajtóban (Székely Kriszta)

